

บทบาทและสถานภาพทางสังคม การเมือง-วัฒนธรรมของปัญญาชนมุสลิม

ปัญญาชนในสังคมมุสลิมพอจะแบ่งแยกออกเป็น 3 กลุ่ม กลุ่มที่ 1 ได้แก่ผู้ที่สำเร็จมาทางศาสนาโดยตรง กลุ่มที่ 2 คือผู้เรียนรู้ทางด้านโลกและกลุ่มที่ 3 คือผู้เรียนรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมซึ่งนับวันจะมีจำนวนมากขึ้น ในบรรดาปัญญาชนทั้งสามกลุ่มนี้หากพิจารณาจากสังคมมุสลิมสมัยใหม่ก็จะพบว่ากลุ่มหลังจะได้รับการยอมรับมากที่สุด และสังคมมักจะฝากความหวังกับคนกลุ่มนี้มาก เนื่องจากเชื่อมั่นว่าจะเป็นผู้เข้ามาช่วยเหลือและแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมมุสลิมได้เพราะรู้ทั้งหลักการศาสนาและความเป็นไปทางโลก

ในทางการเมืองมีปัญญาชนมุสลิมจำนวนมากที่เข้าไปเป็นตัวแทนของประชาชนในสภาเมืองจากอิสลามมิได้แยกศาสนาออกจากการเมือง นักการศาสนามุสลิม นักวิชาการหรือผู้รู้ทั้งศาสนาและเรื่องราวทางโลกจึงได้รับการสนับสนุนเข้าสู่เวทีการเมืองและทำหน้าที่ของตนได้เป็นอย่างดี

นักการเมืองหรือนักวิชาการมุสลิมส่วนใหญ่หากต้องการให้ได้รับการยอมรับจากมวลชนมุสลิมโดยทั่วไป สิ่งแรกที่พวกเขาต้องมีคือความรู้พื้นฐานทางศาสนา อาจต้องจดจำโองการจากคัมภีร์กุรอานบางโองการ หรือคำสอน (หะดีษ) ของศาสดามุฮัมมัดบางคำสอนมาประกอบการหาเสียง การบรรยาย เพื่อโน้มน้าวให้ผู้ฟังรู้ว่าตนเองมีพื้นฐานทางศาสนา สามารถนำเอาหลักการศาสนามาใช้ในชีวิตประจำวันได้

มัสญิดและธรรมมาศน์ (มิมบร) ในมัสญิดซึ่งใช้ในการเทศนาเมื่อมีการละหมาดวันศุกร์ ซึ่งชาวมุสลิมโดยเฉพาะเพศชายจำเป็นต้องเข้าร่วมนั้น ได้ทำหน้าที่เป็นกระบอกเสียงสำคัญให้แก่นักการเมืองมุสลิมมาช้านาน โดยผู้เทศนาจะแนะนำให้ผู้เข้าร่วมละหมาดสนับสนุนนักการเมืองมุสลิมในการลงสมัครรับเลือกตั้งทุกระดับเพื่อเป็นตัวแทนให้แก่ชุมชนของพวกเขา

มัสญิดได้กลายเป็นศูนย์กลางทางศาสนาสังคม วัฒนธรรม และการเมืองอย่างแท้จริงในหลายๆ ด้าน หนังสือร้องทุกข์ทางการเมือง การประกาศรายการบรรยายธรรมตามสถานที่ต่างๆ ศูนย์หนังสือมุสลิม อาหารมุสลิม การให้ทานแก่คนยากจน การบริจาคเงินทองให้แก่ชาวมุสลิมที่ประสบเคราะห์กรรมเช่นมุสลิมในบอสเนีย โคโซโว พม่า ศรีลังกา บังกลาเทศ อิรักตลอดจนการรวมตัวของนักวิชาการเมื่อมีสถานการณ์สำคัญๆ ของโลกที่เกี่ยวกับชะตากรรมของชาวมุสลิม กิจกรรมเหล่านี้ทั้งหมดส่วนใหญ่จะมีมัสญิดเป็นศูนย์กลางและผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการทำให้กิจกรรมแต่ละอย่างสำเร็จลงด้วยมัสญิดได้แก่ปัญญาชนมุสลิม ไม่ว่าจะเป็นปัญญาชนนักการศาสนาหรือปัญญาชนผู้เชี่ยวชาญการระหว่างประเทศ และปัญญาชนผู้มีพื้นฐานทั้งทางศาสนาและทางโลก

ปัญญาชนมุสลิมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในสังคมมุสลิมของประเทศไทยมักจะได้รับเชิญให้ไปร่วมอภิปรายตามมัสญิดต่างๆ ในรอบ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาความเปลี่ยนแปลงอย่าง

มากในการจัดงานตามมัสยิดหรือโรงเรียนมุสลิมไทยอันเนื่องมาจากกระแสการตื่นตัวของขบวนการอิสลาม (Islamic Movement) ที่มาจากหลายมุมโลก

ก่อนหน้านี้การจัดงานตามมัสยิดหรือโรงเรียนประชาบาลในชุมชนมุสลิมจะมีรายการบันเทิงต่างๆ ไม่แตกต่างไปจากงานวัด แต่ปัจจุบันเหตุการณ์ดังกล่าวแทบจะไม่ปรากฏให้เห็น เพราะรูปแบบการจัดงานได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง การจัดงานของมัสยิดในปัจจุบันจะมีเพียงรายการกีฬา การตอบปัญหาศาสนา การเชิญให้นักคิดของสังคมมุสลิม และนักการศาสนาร่วมอภิปรายปัญหาต่างๆ จากมุมมองของนักคิดเอง ส่วนรายได้ของการจัดงานจะมาจากการออกธนาและ การบริจาคเป็นหลักบ่อยครั้งที่นักการเมืองมุสลิมผู้เป็นตัวแทนของเขตนั้น ๆ หรือจังหวัดนั้น ๆ จะเข้าร่วมอภิปรายหรือไม่ก็ร่วมบรรยายพิเศษและร่วมบริจาค นักคิดและปัญญาชนมุสลิมจึงได้รับการนับถือจากสังคมมุสลิมอย่างมาก

ในแวดวงการศึกษา ปัญญาชนมุสลิมส่วนใหญ่จะได้รับการยอมรับจากนักศึกษามุสลิมที่ศึกษาอยู่ตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ความคิดของปัญญาชนมุสลิมเหล่านี้จึงมักจะเข้าไปมีอิทธิพลต่อนิสิตนักศึกษามุสลิมอยู่ด้วยไม่ว่าจะโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม

เมื่อพิจารณาจากภาพรวมข้างต้นอาจกล่าวได้ว่าปัญญาชนมุสลิมมีสถานะสำคัญอยู่ทั้งในทางสังคม การเมืองและวัฒนธรรม นับตั้งแต่ ค.ศ. 1970 เป็นต้นไป ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้งในโลกมุสลิม ไม่ว่าจะเป็นภูมิภาคใดของโลก เช่น แอฟริกา เอเชียตะวันตก (ตะวันออกกลาง) เอเชียใต้หรือแม้แต่ในมาเลเซีย ที่เห็นเด่นชัดก็คือแนวคิดทางศาสนาได้เข้ามามีความสำคัญทางการเมือง ในขณะที่แต่เดิมรูปแบบการปกครองได้ถูกแทรกแซงด้วยระบบการปกครองที่ปฏิเสธศาสนา

ที่ผ่านมาปัญญาชนชาวมุสลิมที่ได้รับการศึกษาจากตะวันตกส่วนใหญ่จะสนับสนุนแนวคิดในการแยกศาสนาออกจากการเมือง แต่ปัจจุบันนี้ศาสนากลับฟื้นคืนมามีบทบาทอย่างสำคัญทางการเมืองของประเทศมุสลิมอีกครั้งหนึ่ง

ปัญญาชนมุสลิมจึงมีความจำเป็นที่จะต้องรู้และเข้าใจวิญญานของอิสลามที่ครอบงำวัฒนธรรมอิสลามอยู่ และเป็นผู้กำหนดประวัติศาสตร์สังคมและระบบอิสลาม การไม่เข้าใจในรายละเอียดดังกล่าวอย่างปัญญาชนมุสลิมบางคนเป็นอยู่ ย่อมทำให้ปัญญาชนผู้นั้นมีข้อจำกัดในการเข้าใจวัฒนธรรมของตนเอง โดยปัญญาชนผู้นั้นจะมองแต่ในขอบเขตการศึกษาของตนและประสบการณ์แบบยุโรป เขาจึงมักจะล้มเหลวในการเข้าถึงประชาชนของตนเอง ในทางกลับกันเขาก็จะไม่ได้รับการยอมรับในชุมชนของเขาเองด้วย

ฉบับร่าง ห้ามอ้างอิงก่อนได้รับอนุญาตจากผู้เขียน

เอกสารประกอบการสัมมนา

ปัญญาชนและการสร้างอัตลักษณ์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

อาจารย์สายชล สัตยานุรักษ์
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

การสัมมนาทางวิชาการ
วีนักรคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต
วันศุกร์ที่ 10 - วันเสาร์ที่ 11 มีนาคม 2543
ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ ชั้น 4 อาคารประชาธิปก-รำไพพรรณี
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ฉบับร่าง ห้ามอ้างอิงก่อนได้รับอนุญาตจากผู้เขียน

ปัญญาชน และการสร้างอัตลักษณ์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

สายชล สัตยานุรักษ์

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทความนี้ มุ่งศึกษาการสร้างอัตลักษณ์ของปัญญาชนซึ่งครอบครองอำนาจในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ บริบททางเศรษฐกิจและการเมืองเป็นเงื่อนไขผลักดันให้ปัญญาชนจำเป็นต้องสร้างอัตลักษณ์เพื่อตอบสนองต่อปัญหาที่ปัญญาชนเห็นว่าสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อปัญหาที่เห็นว่ามิผลโดยตรงต่อโครงสร้างอำนาจที่ปัญญาชนมุ่งจรรโลง

ผู้เขียนเลือกศึกษาปัญญาชน ๓ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

การศึกษาเรื่องนี้มีความสำคัญเพราะวิธีคิดและระบบความคิดของปัญญาชนทั้งสามพระองค์ที่สะท้อนจากอัตลักษณ์ที่ทรงสร้างขึ้นมีผลมากต่อการดำเนินนโยบายต่างๆ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ขณะเดียวกัน วิธีคิดและระบบความคิดของปัญญาชนทั้งสามพระองค์ก็มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมทางความคิดกระแสหลักในสังคมไทยด้วย

เท่าที่ได้ศึกษามาแล้ว พบว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในสถานการณ์แวดล้อมที่แตกต่างจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ทำให้ทรงมีพระราชดำริแตกต่างไปจากพระราชบิดา และด้วยเงื่อนไขแวดล้อมและประสบการณ์ที่ต่างกันก็ทำให้แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพมากทีเดียว เมื่อปัญญาชนสำคัญทั้งสามพระองค์ของยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีวิธีคิดและระบบคิดในการสร้างอัตลักษณ์ที่แตกต่างกันเช่นนี้ ทำให้เชื่อว่าหากศึกษาโดยละเอียดก็คงช่วยให้เข้าใจชัดเจนขึ้นว่าเพราะเหตุใดระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงขาดเอกภาพในทางอุดมการณ์ที่จะช่วยให้มีพลังในการเผชิญกับการท้าทายของคนกลุ่มใหม่ที่เสนออุดมการณ์ใหม่อย่างมีประสิทธิภาพ

เมื่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์กำเนิดขึ้นในทศวรรษที่ ๒๔๓๐ เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพยายามแผ่ขยายพระราชอำนาจออกไปอย่างสิทธิเหนือทรัพยากรทั่วพระราชอาณาจักรเพื่อหารายได้จากค่าสัมปทาน ภาษีอากร และค่าธรรมเนียมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นป่าไม้

* ใช้คำว่า “ปัญญาชน” เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำนี้ (พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๒ หน้า ๑๐๕)

แร่ธาตุ สัตว์น้ำ ที่ดิน ทางน้ำ ฯลฯ (๓๓ : ๓๗๘-๓๗๙ , ๓๖ : ๕๑,๕๕) พระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ระบุว่า “ที่ดินและแร่โลหะธาตุทั้งหลายในพระราชอาณาจักรย่อมเป็นของหลวงโดยพระบรมเดชานุภาพ...อำนาจที่จะปกครองรักษาทางน้ำสำหรับใช้เรือแพก็ดี สำหรับใช้การเพาะปลูกก็ดี สำหรับทำเหมืองแร่และการซึ่งเป็นประโยชน์อย่างอื่นก็ดี ทั้งนี้อยู่ในอำนาจรัฐบาลจะจัดการได้ตามเห็นสมควร ไม่ยกอำนาจทั้งนี้ให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใด” (๓๒ : ๑๑๐-๑๓๐) ทรงใช้พระราชอำนาจในการเปลี่ยนการใช้ทรัพยากรในส่วนภูมิภาค เช่น เปลี่ยนจากป่าผืนเป็นป่าสำหรับตัดฟัน (๓๓ : ๔๔๒-๔๔๓ , ๓๓ : ๖๕-๗๐) เพราะการใช้พื้นที่ในกิจการต่างๆ ขยายตัวขึ้นมากจนอากรฟืนกลายเป็นที่มาของรายได้สำคัญ หรือ เปลี่ยนการใช้ที่ดินจากไร่นาให้เป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ (๓๕ : ๑๗๖) เนื่องจากได้ค่าอาชญาบัตรมากจากการค้าสัตว์ภายในประเทศและการส่งสัตว์เป็นสินค้าออก ทรงส่งเสริมการค้าด้วยการเวนคืนที่ดินเพื่อสร้างถนน ขุดคลอง และสร้างทางรถไฟ พร้อมกับทรงให้ความสำคัญแก่การปราบปรามโจรผู้ร้ายที่ขยายตัวขึ้นและการพิจารณาพิพากษาคดีอย่างรวดเร็ว เพื่อมิให้เป็นอุปสรรคต่อการทำมาหากินและการค้า ขณะเดียวกันทรงพยายามทำให้การปกครองท้องถิ่นและการปกครองระดับมณฑลเทศาภิบาลมีประสิทธิภาพเพื่อเป็นกลไกในการปกครองให้เกิดความสงบเรียบร้อยพร้อมกับเป็นกลไกในการควบคุมทรัพยากรทั่วพระราชอาณาจักร

กระบวนการข้างต้นทำให้กลไกระบบราชการมีความสำคัญอย่างมาก ปัญหาหลักที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมองเห็นจึงเป็นปัญหาต่างๆ ที่เกี่ยวกับระบบราชการ ความสัมพันธ์ระหว่างข้าราชการกับพระมหากษัตริย์ และความมั่นคงของพระราชอำนาจ

วิธีคิดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เพื่อจะเข้าใจปัญหาที่พระองค์ทรงมองเห็นและทางเลือกที่ทรงใช้อย่างชัดเจน ควรทำความเข้าใจวิธีคิดของพระองค์ก่อน ทรงเห็นความสำคัญของการค้ามาก

“...ด้วยทุกวันนี้โลกทั้งหลายถือว่าการค้าขายหาเงินสำคัญกว่าทุกอย่าง

แต่กาลปางก่อนมาการศึกษาสงคราม เกิดได้ด้วยแย่งผู้หญิงหรือเพื่อจะแผ่เกียรติยศ

แต่การเดี๋ยวนี้ หานปนเช่นนั้นไม่ เป็นการแข่งขันกันทางค้าขาย” (๕ : ๔)

พระองค์ทรงพอพระทัยที่ “คนชาวต่างประเทศได้เข้ามาตั้งทำมาหากินค้าขายก็มีคุณประโยชน์แก่กรุงสยามให้เจริญขึ้นทุกวัน” (๕ : ๑๖๓)

พระองค์ทรงมีพื้นฐานความคิดที่เห็นว่ามนุษย์มีเหตุผลและแต่ละคนจะใช้เหตุผลเพื่อแสวงหาผลประโยชน์สูงสุด ทำให้ทรงวิเคราะห์ว่า ปัญหาในระบบราชการเกิดจากการที่ข้าราชการมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ โดยมีความได้เปรียบเสียเปรียบระหว่างข้าราชการในแต่ละกรมกองเป็นอันมาก

“ที่เป็นขอคของการที่ขัดข้องนั้นก็คือ ... มักเอาอำนาจราชการไปใช้ใน
พระของตัว นี่เป็นการกล่าวโทษอย่างเบาที่สุด ตั้งแต่เสนาบดีไปจน
ผู้น้อยก็ไปทำตาม ๆ กัน” (๒๘ : ๑๔๕)

“พระของตัว” ที่ทรงหมายถึงก็คือ การแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวนั่นเอง กล่าวคือ

“ที่เป็นข้อสำคัญนั้นเพราะเสนาบดีและข้าราชการในกรมมหาดไทย
กลาโหม กรมท่า กรมนา มีผลประโยชน์บริบูรณ์กว่าแต่ก่อนหลายเท่า
หลายส่วน ด้วยอาศัยทำการนอกตำแหน่งเดิม ... กรมเมือง
ที่จะตะเกียกตะกายหาผลประโยชน์แข่งกรมอื่นๆ ... ครั้นจะหา
โดยตรง ๆ ก็ไม่ทันอกทันใจ ... ต้องคดไปในทางทุจริต ... กรมนา ...
จัดซื้อข้าวขึ้นฉางจ่ายข้าวในราชการทั้งปวงอันเป็นช่องทางที่จะ
หาเศษหนอยได้ ... ไม่ต้องทำการหนักอันใด เป็นแต่ผู้ที่จะ
ได้ประโยชน์ดีกว่ากรมอื่นๆ ทั้งสิ้น ... กรมวัง ... ทางที่จะ
ตะเกียกตะกายหาผลประโยชน์นั้นน้อยกว่ากรมเมือง ...
ถึงโดยว่าจะคิดหาโดยทางทุจริตก็ไม่ใคร่จะได้มากเหมือนกรมเมือง
... ก็ไม่มีผู้ใดจะเต็มใจรับตำแหน่งนั้น ... กรมพระสุรัสวดีมี
ราชการมากกว่าและสำคัญกว่ากรมนาด้ายคลึงกันกับกรมเมือง
แต่มีผลประโยชน์จุ่มเหินกว่า...” (๓ : ๑๓๒ – ๑๓๖)

“ถูกขุนตระลาการผู้พิจารณาผู้พิพากษาทั้งปวง ต้องหาผลประโยชน์
เลี้ยงชีวิตในทางความนั้นเอง ... ผลประโยชน์ที่ได้นั้นก็โดยร้อนๆ เย็นๆ
หวาดๆ หวั่นๆ” (๓ : ๑๔๘)

โดยสรุปแล้วพระราชดำริความคิดของพระองค์เกี่ยวกับปัญหาในระบบราชการอยู่ที่

“เพราะการที่ไม่สม่ำเสมอทั้งกระบวนการและผลประโยชน์เช่นนี้
ราชการจึงได้ค้างสะสม ด้วยการมากเหลือแรงที่จะทำและ
ไม่มีผลประโยชน์พอที่จะมีน้ำใจจะทำ” (๓ : ๑๓๔)

“ข้าราชการซึ่งเป็นคนดี ๆ ก็ไม่มีใครมีความปรารถนาในตำแหน่ง
ในกรมเหล่านั้น ด้วยมีกรมอื่นที่จะได้ผลประโยชน์มากและสะดวกดีกว่า
... คนดี ๆ จึงมาหาประโยชน์ในทางนี้ ...” (๓ : ๑๔๘)

ทางแก้ปัญหาดังกล่าวทรงเลือกการปฏิรูประบบราชการในระดับโครงสร้างดังที่ทรงมีพระ
ราชดำรัสว่า “เป็นเวลาสมควรที่จะต้องตั้งกองขึ้นกระดานใหม่ให้เป็นของมันคงถาวรสืบไป” มิใช่

“ร้วแห่งใดก็เข้าไม่ตามอุคยาแต่เฉพาะที่ตรงร้วนั้น” (๗ : ๑๔๘) ทรงทำให้ข้าราชการที่ต้องเสียผลประโยชน์จากการปฏิรูประบบราชการยอมรับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวโดยมีพระบรมราชโองบายว่าคนที่กลัวเสียผลประโยชน์ควรตระหนักว่า แม้ในระยะสั้นคนจะเสียผลประโยชน์บ้าง แต่ผลประโยชน์ที่เหลืออยู่ก็เป็นผลประโยชน์ที่ยั่งยืน ดังความว่า

“จึงโดยว่าจะเสียประโยชน์ที่ได้อยู่เดี๋ยวนี้มากกว่าที่หมายว่า
จะได้ในเมื่อจัดการเปลี่ยนแปลงไปแล้วก็ดี แต่จะได้ประโยชน์
นั้นยืดยาวอยู่ไม่ขาดลอยทีเดียว ... แต่ถ้าบ้านเมืองจะไม่ตั้งอยู่
โดยปกติได้ ก็จะต้องได้รับความทุกข์เสมอ” (๘ : ๑๘๕)

ทางเลือกในการแก้ปัญหาระบบราชการเชิงโครงสร้างและพระบรมราชโองบายในเรื่องนี้ สะท้อนวิธีคิดแบบองค์รวมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในทัศนะของพระองค์ การเห็นแก่ผลประโยชน์ของข้าราชการทั่วไปรวมทั้งที่เป็น “คนดีๆ” มิได้เกิดจากธรรมชาติของคน (และมีไม่ได้เกิดจากกิเลสตัณหาตามทัศนะแบบพุทธ) หากแต่เกิดจากปัจจัยทางเศรษฐกิจ นั่นคือ

“...บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้น ทรัพย์สมบัติซึ่งจะจับจ่ายใช้สอย
เป็นประโยชน์เลี้ยงตัวของเจ้าพนักงานซึ่งจะได้โดยที่
กฎหมายอนุญาตเป็นทางสุจริตไม่พอที่จะจ่ายใช้เพราะ
สิ่งของทั้งปวงมีราคาแพงขึ้นกว่าแต่ก่อน ...
แต่ที่เป็นข้อสำคัญนั้นเพราะ ... มีผลประโยชน์
บริบูรณ์กว่าแต่ก่อนหลายเท่าหลายส่วน ...
อาศัยการที่บ้านเมืองมีความเจริญขึ้น” (๗ : ๑๓๑- ๑๓๒)

ดังนั้นนอกจากจะทรงปฏิรูประบบราชการและอธิบายเหตุผลและชี้ให้เห็นแก่ประโยชน์ระยะยาวดังกล่าวข้างต้นแล้วพระองค์ยังทรงแก้ไขโดยการพระราชทานเงินเดือนให้ข้าราชการเพื่อใช้ในการเลี้ยงชีวิตและรักษาเกียรติยศตามสมควร และในเวลาต่อมายังโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินบำนาญให้แก่ข้าราชการด้วย (๗๒ : ๑๘๗)

นอกจากนี้แล้วพระองค์ยังทรงตระหนักว่าในระยะแรกของการสถาปนาระบบราชการแผนใหม่ ระบบราชการยังทำงานด้วยตนเองไม่ได้ ยังต้องขึ้นอยู่กับตัวบุคคล ดังที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาว่า “เมืองเราความดีความเจริญอันใดย่อมตั้งอยู่แก่ตัวบุคคล การไม่เดินเสมออยู่ได้เหมือนเครื่องจักรเช่นประเทศอื่นๆ (๒๗ : ๑๗๔) จึงทรงแก้ที่ “ต้นคน” ของคนด้วย ซึ่ง “ต้นคน” นี้ ในทัศนะของรัชกาลที่ ๕ มิใช่สิ่งที่ติดตัวมาแต่เกิดและแก้ไขเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ในพระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ทรงวิเคราะห์ “ต้นคน” ของพระราชโอรสแต่ละพระองค์ เช่น “ถูกโต ...

เป็นคนสันดานซื่อตรง กิเลสไม่กล้า” (๒๗ : ๖๕) “ทางเสียบของลูกชายเล็ก ... เรื่องจ้องทอง เพราะเป็นผู้ที่ไม่ใคร่จะได้เศษถูกปราบปราม” (๒๗ : ๖๕) ทรงตระหนักว่า เงื่อนไขว่คว้าด้อมมีผลต่อสันดานและสามารถแก้ไขสันดานให้ทางที่จะเสียบหย่อนไป ให้สิ่งที่หย่อนอยู่เจริญขึ้น”¹ (๒๘ : ๗๑) เมื่อทรงแก้ปัญหาในระบบราชการจึงทรงมุ่งจะแก้ไข “สันดาน” หรือ “อริยาวัตร” ของข้าราชการ นอกเหนือจากการให้ความรู้ที่จำเป็น เพราะการทำงานมิได้ทำโดยใช้ความรู้เท่านั้น แต่ต้องมีสันดานหรืออริยาวัตรที่ดีด้วย ทรงเชื่อว่าคนสามารถกลับใจได้ ดังที่ทรงมีพระราชดำรัสว่า “มนุษย์เรานี้ถึงตกต่ำเป็นโจรผู้ร้ายแล้ว ถ้ากลับใจได้จริงๆ ก็ยังเป็นคนดีได้” (๒๑ : ๒๕๑)

วิธีคิดแบบองค์รวมยังสะท้อนจากพระราชดำรัสต่างๆ ทรงเน้นอยู่เสมอว่า “คิดจัดการให้รอบคอบทั่วถึง... ให้การนั้นเป็นไปได้ตลอด” (๒๑ : ๑๘๐) “จัดการ... โดยความฉลาดทั่วถึง” (๒๑ : ๑๘๐) “คิดการให้ถี่ถ้วน” (๗ : ๑๔๗) “คิดให้ตลอด” (๕ : ๑๘๕) หรือ “ต้องพร้อมทั้งพิจารณาตามโดยความคิดอันละเอียดในทางได้ทางเสียตลอดทุกข้อทุกประการ” (๕ : ๑๘๓)

วิธีคิดแบบองค์รวมทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความเชื่อมโยงระหว่างอดีต ปัจจุบัน อนาคต ในพระราชดำรัสแด่สมเด็จพระบรมราชินีนาถเกี่ยวกับการปกครองแผ่นดิน ทรงชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในระบบราชการเป็นผลสืบเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงอันซับซ้อนยาวนานในอดีต และการแก้ไขการปกครองตามแนวพระราชดำริจะมีผลดีแก่บ้านเมืองทั้งในปัจจุบันและอนาคต (โปรดดู ๕)

ทรงตระหนักในความแตกต่างระหว่างปัจจุบันกับอดีต ทรงชี้ให้เห็นว่าในปัจจุบัน “บ้านเมืองวัฒนาการรุ่งเรืองเจริญมากขึ้น อาณาประชาราษฎร์ทั้งหลายก็มีความเป็นอิสระภาพแก่ตัวขึ้นมาก” (๓๐ : ๑๕) ความเจริญของบ้านเมือง นอกจากจะมีผลให้เครื่องอุปโภคบริโภคราคาแพงขึ้นจนข้าราชการทุจริต “เบียดบังทำมาหากิน” (๓๐ : ๒๓๕ - ๒๓๖) หรือหา “ผลประโยชน์โดยทางทุจริต” (๓๐ : ๒๓๖) ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังส่งผลให้เกิดปัญหาอื่นๆ ที่ทำให้ข้าราชการจำเป็นต้องทำงานอย่างมีประสิทธิภาพขึ้น เช่น การที่เงินภาษีมากขึ้น โจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้น ตลอดจนเกิดคดีความเกี่ยวกับมรดกที่เป็นเงินทองจำนวนมากเพราะการค้าขายเพิ่มมากขึ้น (๗ : ๑๔๑ - ๑๔๔) ดังนั้น จึงต้องเปลี่ยนแปลงระบบราชการให้เหมาะสมแก่กาลสมัย

เมื่อทรงตระหนักว่าปัจจุบันต่างจากอดีต และการทำอะไรในปัจจุบันจะส่งผลไปถึงอนาคต พระองค์จึงทรงดำเนินการต่างๆ โดยคำนึงถึงมรดกที่ตกทอดจากอดีตและผลที่ทรงปรารถนาจะให้

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็ทรงมีทัศนคติในทางเดียวกัน ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ว่า “ธรรมค่านำใจคนอาจจะเปลี่ยนแปลงฝึกหัดให้ดีขึ้นได้” (ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด หน้า ๒๒๑)

เกิดขึ้นในอนาคตด้วย ดังที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาว่า “เราต้องคิดถึงการภายหลัง ซึ่งเป็นเวลาเราไม่มีตัวด้วย” (๒๓ : ๖๕) ดังนั้น พระองค์จึงทรงเน้นการทำอะไรให้เหมาะแก่กาลสมัยเป็นอย่างมาก แม้จะทรงมองเห็นว่า “ต่อไปภายหน้าเมื่อถูกข้าราชการมีความรู้มากขึ้นจะกลับเป็นอย่างแผ่นดินก่อนๆ ซึ่งเจ้านายไม่มีอะไรทำได้เลย” (๒๓ : ๖๖) แต่ในเวลานั้นยังไม่ถึงเวลาที่จะเปลี่ยนแปลง เพราะพื้นภูมิบ้านเมืองยังไม่พร้อม “ข้าพเจ้าจึงเห็นสมควรว่าราชนาฏของพระเจ้าแผ่นดินควรจะกำหนดตามแบบเดิม ... ก็จะเป็นการสมควรแก่บ้านเมืองในเวลานี้อยู่แล้ว” (๓ : ๑๖๕) ความเปลี่ยนแปลงที่พระองค์ทรงเล็งเห็นมีเพียงการ “แก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับเวลา” โดย “อาศัยกำลังสติปัญญาและความซื่อตรงความจงรักภักดีของท่านทั้งปวง” ในการประกอบราชกิจตามพระบรมราชโองการเท่านั้น (๓ : ๑๖๖) ไม่ทรงเห็นด้วยที่จะเปลี่ยนแปลงถึงขั้นที่ให้เจ้านายและข้าราชการเข้ามา มีบทบาทในการตัดสินใจร่วมกับพระมหากษัตริย์ หรือการมีปาลิแมนต์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีคิดที่เป็นประวัติศาสตร์ในการให้เหตุผลต่อการปฏิรูปการปกครองอย่างจำกัด โดยเน้นลักษณะเฉพาะของประเทศสยามและความแตกต่างระหว่างประเทศสยามกับประเทศยุโรปอันเป็นผลมาจากมรดกทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน

“ในการปกครองกรุงสยามนี้ ถ้าจะจัดการอาศัยเจ้าแผ่นดินเป็นหลักให้เป็นไปตามความนิยมอย่างเก่าจะเป็นการง่าย ดีกว่าที่จะจัดการอย่างอื่นเพราะเป็นของมีพื้นพามาแล้ว” (๕ : ๑๘๑)
 “การในประเทศยุโรป ... เขามีปาลิแมนต์ ... มีโปลิตีกัลปาคี คือ พวกคิตราชการมีความเห็นต่างกัน ... การที่จะสำเร็จในปลายมือนั้น คงจะเป็นการที่ได้คิดเหมือนหนึ่งกับกรองจนใสละเอียดยแล้ว ด้วยผู้คิดดีกว่ากันคงต้องชนกัน การอันนี้ก็เป็นการมีคุณจริง แต่เป็นการมีคุณเดิมมาก แต่ในประเทศยุโรป ซึ่งเกิดขึ้นโดยความจำเป็นต้องมีขึ้น และได้ฝึกหัดต่อๆ กันมาหลายร้อยปี เปนรากเง้าพื้นพแน่นอนหนา ... และผู้ซึ่งคิตราชการนั้นเป็นผู้มีวิชาความรู้ ... มาจัดการในเมืองไทยก็จะเป็นการไม่ถูกกันเลย ด้วยพื้นเพการงานทั้งปวงไม่เหมือนกัน เหมือนหนึ่งจะไปลอกเอาตำราทำนาปลูกข้าวสาธิตในเมืองยุโรปมาปลูกข้าวเจ้าข้าวเหนียวในเมืองไทย ก็จะได้ผลอันใด ... เพราะ ... ไม่มีความรู้ทุนรอนอันใด” (๕ : ๑๗๕)

ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงในเมืองไทยจึงต้อง “ถูกแก้กาลเวลาของบ้านเมือง” (ธ : ๑๗๖) และ “จะต้องตั้งใจพิจารณาตุณการในบ้านเมืองก่อน ... หมายถึงจะเอาอย่างให้เหมือนเขาอย่างเดียว ไม่ดูการในเมืองตัวให้รู้ชัดก่อนนั้นไม่ได้” “เพราะภูมิพื้นบ้านเมืองไม่พอกันกับการอย่างนั้น มักจะชักให้เกิดความแตกร้างวิวาทกันอันไม่เป็นประโยชน์” (ธ : ๑๗๖)

“ด้วยเหตุว่าคนในเมืองไทยเคยรวบรวมกันเป็นความคิดอันหนึ่งอันเดียว
คือเอากระแสรราชดำริพระเจ้าแผ่นดินเป็นประธาน
...เป็นธรรมยังขึ้น เคยฝึกหัดมาหลายชั่วคนแล้ว
เหตุกระแสรราชดำริของพระเจ้าแผ่นดินว่า
เอาแต่เพียงในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้เป็นประมาณ
ก็ยอมตั้งอยู่ในความชอบธรรม อาศัยพระเมตตากรุณา
ต่ออาณาประชาราษฎร์อันแรงกล้า ... จึงได้เป็นที่เชื่อใจ
วางใจของคนทั้งปวง เคยอ่อนน้อมยอมตามมา
ไม่มีผู้ใดจะคิดฝ่าฝืน ไม่เหมือนในประเทศยุโรป
ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินประพฤติกการต่างๆ รุนแรงไปตามอัธยาศัย
... จนคนทั้งปวงคิดอ่านต่อสู้ลดหย่อนอำนาจเจ้าแผ่นดิน
...เป็นธรรมเนียมมาช้านานหลายร้อยปีแล้ว ...” (ธ : ๑๗๖)

จึงกล่าวได้ว่าวิธีคิดแบบประวัติศาสตร์ถูกนำมาใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมืองในการปฏิรูปการปกครองอย่างจำกัด นั่นคือการสร้างระบบราชการแบบใหม่เพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง

การสร้างอัตลักษณ์แก่ข้าราชการ

สืบเนื่องจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของการที่ต้องมีระบบราชการและมีข้าราชการเป็นกลไกสำคัญของพระองค์ในการขยายอำนาจในการปกครองและการจัดการทรัพยากร ทำให้มีปัญหาว่าจะอย่างไรให้ระบบราชการและข้าราชการทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะหลังจากทรงปฏิรูประบบราชการแล้วก็ยังมีความว่าระบบราชการยังไม่เดินไปได้เองเหมือนเครื่องจักร ประสิทธิภาพของระบบราชการขึ้นอยู่กับตัวบุคคลเป็นอย่างมากดังกล่าวนั้นแล้ว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความจำเป็นต้องการทางให้ข้าราชการจงรักภักดีต่อพระองค์และมีความสามัคคีกันภายใต้การนำของพระองค์ เพื่อให้ข้าราชการปฏิบัติตามพระ

บรมราชโองการอย่างเต็มความสามารถ วิธีที่พระองค์ทรงเลือกใช้คือการสร้างเกียรติยศและอภิสิทธิ์แก่ข้าราชการ ทรงสร้างระบบเกียรติยศสำหรับข้าราชการให้มีสถานภาพสูงกว่าคนทั่วไป เช่น เหยียดจัญไรมาลา ซึ่งพระราชทานแก่ทหารหรือตำรวจที่รับราชการตั้งแต่ ๑๕ ปีขึ้นไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งโปรมเกล้าฯ ให้สร้างและพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นต่างๆแก่ข้าราชการ เช่น “ทรงพระราชนิพนธ์เป็นสมควรเพิ่มชั้นพิเศษสำหรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าสำหรับตระกูลชั้นที่ ๑ ปฐมจุลจอมเกล้าชั้นอีก เพื่อให้เป็นเกียรติยศแลประโยชน์แก่ผู้รับราชการยิ่งขึ้น” (๓๑ : ๔๓๐) ผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูง หากมีคติความเกี่ยวข้องในตัวเอง สามารถเข้าเฝ้าเพื่อกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยตรง (๓๒ : ๔๒๑) ถ้าชนะความส่วนพินัยหลวงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯยกพระราชทาน และยังสืบทอดสถานภาพอันสูงในตระกูลเสมอไปจนกว่าจะหาผู้สืบตระกูลโดยตรงมิได้

ระบบราชการจึงยังคงเต็มไปด้วยอภิสิทธิ์ที่ขึ้นอยู่กับสถานภาพของบุคคลอันเนื่องในชาติวุฒิ คุณวุฒิ วิทยวุฒิ เช่น หากหม่อมเจ้ารับราชการต้องเป็นชั้นสัญญาบัตรขึ้นไป (๓๖ : ๓๑๐) หรือผู้ดำรงตำแหน่งสูงๆ ก็ยังเน้นวิทยวุฒิและคุณวุฒิที่มาจากประสบการณ์ในการรับราชการ ทรงเชื่อว่า “จะซึ้งเอาโดยความรู้ ผู้ที่จะมีความรู้ได้ก็แต่เด็กหนุ่มๆ ชื่นใหม่ๆ ไม่มีความชำนาญชำนาญในราชการผู้น้อยจะโคดขึ้นไปบังคับผู้ใหญ่ก็เป็นการยาก” (๒๘ : ๑๗๓)

ดังนั้นแม้ว่าระบบราชการที่ถูกสร้างขึ้นจะแตกต่างจากระบบราชการแบบเดิมอยู่มาก แต่ก็สืบทอดลักษณะสำคัญๆ ของระบบราชการแบบเดิมอยู่มากเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถานะสูงต่ำในระบบที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้พระราชทาน เช่น ทรงนำระบบศักดินามาเน้นมากขึ้น เพื่อกำหนดสถานภาพสูงต่ำของข้าราชการโดยทรงตราพระราชบัญญัติศักดินาข้าราชการชั้นหลายฉบับ (๓๑ : ๔๒๓ , ๔๒๒ และ ๓๕ : ๑๗๘) เน้นชั้นของข้าราชการโดยละเอียดและยังขยายชั้นชั้นนี้ลงไปจนถึงระดับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในหมู่บ้าน (๓๑ : ๔๒๓)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงกำหนดเครื่องแบบข้าราชการ เพื่อให้ข้าราชการ “แต่งตัวตามถนัดนครศักดิ์” (๓๑ : ๔๘๒) เพื่อบ่งบ่งสถานะลดหลั่นของข้าราชการให้เด่นชัดและเน้นสถานะที่สูงส่งของข้าราชการเหนือราษฎรทั่วไป พระราชกำหนดเครื่องแต่งตัวข้าราชการฝ่ายพลเรือนในกระทรวงโยธาธิการซึ่งแบ่งข้าราชการเป็น ๑๐ ชั้น ระบุเหตุผลไว้ชัดเจนว่า “สมควรที่จะมีเครื่องแต่งกายชุดนิพจน์ให้เปรี๊ยะระเบียบและเฉลิมเกียรติยศในหน้าที่ราชการตลอดถึงเจ้าพนักงานผู้น้อยตามสมควร” (๓๖ : ๔๕๕ – ๔๖๐) ทั้งยังทรงตราพระราชบัญญัติเพิ่มเติมวิธีพิจารณาความอาชญา ร.ศ.๑๒๐ “มาตรา ๒ ห้ามไม่ให้ศาลรับฟ้องราษฎรเรียกข้าราชการเป็นจำเลยในความอาชญา มีข้อหาในเรื่องที่เกี่ยวกับหน้าที่ราชการ เว้นไว้แต่โจทก์ได้นำพยานมาสืบบ้างแล้วพอเห็นได้ว่า

จำเลยมีพิรุณ...แลหมายที่จะออกนั้นให้เป็นหมายเรียกก่อน เมื่อเรียกไม่มาจึงค่อยให้ออกหมายจับ” (๓๒ : ๒๑) เท่ากับปิดกั้นการควบคุมตรวจสอบข้าราชการ โดยประชาชน

ข้าราชการในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงกลายเป็นกลุ่มคนที่มีสถานภาพ มีอภิสิทธิ์ และมีเกียรติยศ สูงกว่าคนทั่วไปเป็นอันมาก อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระวังที่จะ ให้สถานภาพความก้าวหน้าและผลประโยชน์ของข้าราชการขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจและความ กรุณาของพระองค์ เช่น เที่ย่านาญที่พระราชทานแก่ข้าราชการก็ทรงเน้นว่า “เปนของพระราชทาน โดยทรงพระกรุณา เพราะฉะนั้น ไม่มีผู้ใดมีอำนาจที่จะเรียกร้องเอาบำเหน็จบำนาญโดยอ้างว่าเป็น อำนาจของตนจะต้องได้ตามกฎหมาย” (๓๒ : ๑๘๗) และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงที่จะพระราช ทานแก่ผู้สืบตระกูลก็ทรงเน้นว่า

“การที่จะวินิจฉัยว่าผู้ใดควรจะได้รับพระราชทานสืบตระกูลอันนี้
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถ้าผู้ซึ่งจะได้ทรงสืบสันตติวงศ์
ดำรงพระเกียรติยศเปนพระเจ้าแผ่นดินในพระราชวงษ์นี้พระองค์เดียว
เปนผู้ได้ทรงพระราชดำริห์พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเด็ดขาด”
(๓๑ : ๔๗๒)

ทั้งนี้ก็เพื่อให้ข้าราชการสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระราชประสงค์จะทรงรู้จักข้าราชการอย่างกว้างขวางซึ่งจะเป็นปัจจัยให้ทรงพระเมตตากรุณาและไว้วางพระราชหฤทัย และทำให้ ข้าราชการได้รู้จักคุ้นเคยและทราบพระราชอัธยาศัยซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดความจงรักภักดีด้วย (๑๘ : ๑๒๒-๑๒๓) การมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการรับรู้ว่ ข้าราชการเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นสูง

นอกจากจะมีการสร้างอัตลักษณ์ของข้าราชการให้เป็นกลุ่มที่มีเกียรติยศและสถานภาพสูง กว่าคนทั่วไปแล้ว ยังมีการสร้างอัตลักษณ์ในด้านหน้าที่ด้วย ในฐานะข้าทูลละอองธุลีพระบาทข้าราชการถูกเน้นให้มีหน้าที่ปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์และจงรักภักดี การทำหน้าที่เช่นนี้ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ข้าราชการมีเกียรติยศ เช่น ข้าราชการทหารถูกทำให้ภาคภูมิใจในการทำหน้าที่ อย่างสูง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นว่า นายทหารนั้น “ทำหน้าที่ซึ่งสำคัญที่สุด ซึ่งถ้าพูดในทางทำการให้แก่เจ้าแผ่นดินก็เป็นการฉลองพระเดชพระคุณดีที่สุดกว่าอย่างอื่น คือ หน้าที่ป้องกันความอริสราพของบ้านเกิดเมืองนอนของเรา” (โปรดดู ๒๔ : ๓๗)

การสร้างอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์

เพื่อจะทรงอำนาจเหนือระบบราชการและข้าราชการ สามารถใช้ระบบราชการและข้าราชการเพื่อการปกครอง การจัดเก็บผลประโยชน์ตลอดจนการทหารอย่างมีประสิทธิภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามทำให้พระมหากษัตริย์มีความสำคัญสูงสุด ทรงดำเนินการต่างๆ เพื่อเสริมสร้างพระราชอำนาจและพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ทั้งในความสัมพันธ์กับข้าราชการและราษฎร เห็นได้ชัดในการทรงทำให้เวลาในรอบหนึ่งปีเคลื่อนไปโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง ในประกาศสงกรานต์ซึ่งกระทำในวันแรกของการขึ้นศักราชใหม่ของทุกๆ ปี จะมีพระบรมราชโองการให้ประกาศให้ประกาศไว้แก่ชนทั้งปวงว่าวันสำคัญในรอบปีมีวันใดบ้าง ซึ่งปรากฏว่ามีการเพิ่มวันสำคัญใหม่ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระเกียรติยศและความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์เข้าไปเป็นอันมาก เช่น “วันฉลองพระชนม์พรรษา” ซึ่งมีการฉลองถึง 2 ครั้ง ทั้งวันในทางจันทรคติและวันทางสุริยคติ “วันพระราชพิธีประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา” “วันพระราชพิธีฉัตรมงคลสมโภชพระมหาเศวตฉัตร” “วันนักขัตฤกษ์เฉลิมพระรัชพรรษา” “วันประชุมถวายบังคมพระบรมรูป” “วันเฉลิมพระชนม์พรรษาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ...และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร”(๑๔ : ๑-๕)

พระราชพิธีสิบสองเดือน ก็ได้รับการอธิบายเพื่อนิยามความหมายของพิธีกรรมใหม่ พิธีกรรมที่เกิดขึ้นในรอบปีล้วนถูกตีความเพื่อเน้นระบบความสัมพันธ์ที่ “ถูกต้อง” ระหว่างคนที่มีสถานภาพลดหลั่นกันลงมา โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นจุดยอดสุดและเป็นจุดศูนย์กลางของระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว มีการแบ่งชั้นของผู้เกี่ยวข้องในพิธีกรรมโดยละเอียด ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงถือโอกาสชี้แจงเพื่อให้คนเลืกคติความเชื่อที่ก่อให้เกิดปัญหาแก่พระมหากษัตริย์และบ้านเมือง เช่น คติปัญญาอันตราย (๑๑ : ๑๐๖) คติที่ว่า ฝนแล้งข้าวแพงเพราะพระมหากษัตริย์ และการเล่นเบี้ย (๑๒ : ๘ - ๙) เป็นต้น นอกจากนี้ ยังให้ความหมายใหม่แก่พิธีกรรมทางไสยศาสตร์บางพิธีกรรมที่ไม่ทรงโปรดฯ ให้ยกเลิก โดยทรงอธิบายว่าพิธีกรรมเหล่านั้น “เหมือนหนึ่งให้พร” “เรารู้ว่าคุณค่าที่คนๆ นั้นให้พร ไม่เป็นการแน่นอน แต่เรายังชอบใจถ้อยคำของคนๆ นั้น เพราะมีความปรารถนาดีต่อเรา ...” (๑๒ : ๑๕) พร้อมกับชี้แจงถึงที่มาและความสำคัญของพุทธศาสนาในประเทศสยามซึ่งพระมหากษัตริย์แห่งสยามทรงมีบทบาทสำคัญที่สุดในการอุปถัมภ์ โดยเน้นว่าศาสนาซึ่ง “เป็นการลึกซึ้งเข้าใจยากต้องร่ำเรียน...ได้รับผลแห่งความปฏิบัติแน่นอนดีกว่า ... หยั่งลงตั้งมั่นในประเทศสยามแน่นหนามั่นคงยิ่งกว่าศาสนาพราหมณ์ เพราะเป็นคำสั่งสอนที่มีแก่นสารให้ผลปรากฏในปัจจุบัน” (๑๑ : ๑๔๓)

ภาพของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปกครองด้วยความเมตตากรุณาและยุติธรรม มีข้าราชการที่จงรักภักดีและมีความสามัคคีกันทำหน้าที่เป็นผู้สนองพระบรมราชโองการได้รับการเสนอให้รับรู้อย่างกว้างขวางและจริงจัง เพราะหัวใจของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์คือระบบความสัมพันธ์ เช่นนี้ กล่าวคือทุกสิ่งทุกอย่างในพระราชอาณาจักรดำเนินไปอย่างเป็นระเบียบ สงบเรียบร้อย และเจริญรุ่งเรือง ได้ก็ด้วยพระราชดำริและพระบรมราชโองการที่กอปรด้วยความเมตตากรุณาและยุติธรรม และพระราชดำริและพระบรมราชโองการจะมีผลในทางปฏิบัติได้จริงก็ต่อเมื่อข้าราชการและราษฎรปฏิบัติตาม ความจงรักภักดีและความสามัคคีจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการพร้อมใจกันปฏิบัติตามพระบรมราชโองการโดยคุณฉันทะปราศจากการต่อต้านใดๆ ผู้ปรารถนาจะเข้ารับราชการแม้มีความรู้สติปัญญาดีเพียงใดหากปราศจากความจงรักภักดีก็ย่อมจะรับเข้าไปเป็นข้าราชการไม่ได้ เพราะจะทำให้ไม่ยอมปฏิบัติตามพระราชดำริและพระบรมราชโองการซึ่งจะทำให้การปกครองล้มเหลว

ภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์ที่มีลักษณะเช่นนี้ ย่อมจะไม่มี การดำเนินการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองไปในทิศทางที่จะสร้างระบบการควบคุมและตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐเพราะพระราชอำนาจนั้นย่อมดำเนินไปในวิธิต่างแห่งความดีของพระมหากษัตริย์ซึ่งเรียกว่า “ราชจริยานุวัตร” อันเป็นพระราชอัธยาศัยที่ได้รับการหล่อหลอมกล่อมเกลามาโดยเงื่อนไขแห่งชาติวุฒิ คุณวุฒิและวัยวุฒิ เป็นคุณธรรมภายในจิตใจที่กำกับพระราชดำริและพระบรมราชโองบายอยู่ตลอดเวลา แม้ในยามที่ทรง“บังเกิดทุกข์โทมนัสอันแรงกล้า” และ “เศร้าโศกเสียใจอันยิ่งใหญ่ลึกซึ้ง...ด้วยถูกชายอื่นเป็นที่รักอย่างยิ่งเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิสมกุฎราชกุมาร...มีอันตรายโดยพลัน” (๑๖ : ๓๑๐) พระองค์ก็ยังทรงยึดมั่นในราชจริยานุวัตรดังพระราชหัตถเลขาว่า “ฉันย่อมรู้ตัวอยู่ว่าตัวฉันเป็นผู้หนึ่งซึ่งเป็นที่ต้องการของบรรดาท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้มีความจงรักภักดี จึงได้อุสาหตั้งใจที่จะรักษากำลังกายและระงับความไม่สบายในใจ เพื่อจะได้ทำการให้เป็นประโยชน์ความสุขแก่บ้านเมืองจนสิ้นสุดกำลังที่จะทำได้มิได้ข้อข้อเลย” (๖ : ๓๐๕) ทั้งยังเน้นด้วยว่า “จะอุสาหสั่งสอนมกุฎราชกุมารอันได้รับตำแหน่งใหม่ให้ประพฤติการตามพระราชจริยานุวัตรอันฉันได้ประพฤติอยู่...(๖: ๓๑๑ - ๓๑๒) ทรงแถลงด้วยว่าแม้พระราชนาภาพของพระเจ้าแผ่นดินจะเป็นอำนาจอันจะฆ่าคนให้ตายได้โดยไม่มีความผิดอย่างหนึ่งอย่างใดสมดังพระนามว่า “เจ้าชีวิต” แต่ไม่เคยทำเลย “จะทรงประพฤติการอันใดก็ต้องเป็นไปตามทางที่สมควรและยุติธรรม” (๓ : ๑๖๘) นอกจากนี้ การที่ทรงมุ่งรักษาพระเกียรติยศก็ทำให้ทรงระวังที่จะไม่ทำอะไรที่จะเป็นการกระทบกระเทือนต่อพระเกียรติยศอยู่แล้ว ย่อมไม่จำเป็นต้องมีการควบคุมตรวจสอบแต่อย่างใด เพราะแม้

แต่การที่บ้านเมืองที่พระองค์ปกครองทรุดโทรมสกปรกก็ทรงเห็นว่าเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติยศ ต้องทรงจัดให้มีการ “สุบาภิบาล” ขึ้น(๕ : ๑๓๕)

ในความเป็นจริงนั้น ความเมตตากรุณา เป็นพระราชจริยานวัตรซึ่งทรงมีให้แก่คนไม่เลือกชาติชั้นวรรณะ ดังปรากฏว่าเมื่อทอดพระเนตรเห็นพลตระเวน “ทุบเจ็ก...คบบคนไทย” ทรงไม่พอพระทัยอย่างมาก มีพระราชดำริว่าไม่ควรเป็นไปลิดเพราะ “ใจคอหยาบช้า ...เป็นคนใจร้าย”(๖ : ๕๑) เมื่อหมอบจับคนไข้ที่สงสัยว่าป่วยเป็นกาฬโรคมาตรวจ คนไข้จึงหนีไปเพราะความกลัว เนื่องจากมีข่าวลือว่าคนที่หมอบจับตัวไปต้องตายทุกคน พระองค์ “ได้ให้พระยาสุโขมไปถามคนไข้ว่าใจคอเป็นอย่างไรวะเวลานั้น ...ขอให้เอาใจเธอลงเป็นคนใช้นั้นบ้าง...” (๖ : ๑๘) แม้แต่โสเภณีที่ทรงเห็นว่า “ผู้ซึ่งถูกหลอกลวงก็มักจะเป็นคนที่ไม่ดีอยู่แล้ว” (๖ : ๑๑๔) “ก็ยังทรงเห็นว่าควรได้รับการคุ้มครอง ทรงดำเนินข้าราชการที่รับผิดชอบว่า” ปฏิบัติราชการไม่เอื้อเพื่อ...ละเลยปล่อยยให้คนร้ายมีช่องโอกาสและอำนาจที่จะทำการกดขี่แก่คนยาก...ไม่ได้พิจารณาเหตุผลรู้สึกทุกข์ของคนยากว่าเป็นการสำคัญ” (๖ : ๑๔๔) หรือเมื่อไปลิดชั้นผู้น้อยจำชื่อเมื่อถามไ้พระครูรูปหนึ่งที่เป็นปราชิกทำให้ถูกลงโทษโบย ๓๐ ที พระองค์ก็ทรงพระราชดำริว่า “ถ้าเป็นแต่การที่ทำตามคำสั่งนายต้องรับโทษแทน...ก็เป็นที่น่าสงสารผู้น้อยนัก...ควรจะต้องไต่สวนให้ผู้ผิดต้องรับผิดชอบอย่าให้ไพร่ต้องรับโทษแทนนาย” (๖ : ๑๒๗ - ๑๒๘)

ความเมตตากรุณาที่มีอยู่ในพระราชจริยานวัตรเช่นนี้ น่าจะมีผลให้คนทั่วไปโดยเฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการรับรู้แล้วว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงไว้ซึ่งความกรุณาปรานีอย่างไรก็ตามยังมีความพยายามที่จะเน้นภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าผู้ทรงเมตตากรุณาให้ปรากฏอยู่ตลอดมา ดังปรากฏในประกาศต่างๆ ของทางราชการ เช่น ในประกาศสร้างมัสยิดสำหรับพวกที่นับถือศาสนาอิสลามฝ่ายสุหนี่ ระบุว่า “ด้วยพระราชประสงค์อันทรงพระมหากรุณาเพื่อจะบำรุงผู้นับถือศาสนาอิสลามทั้งปวงอันเป็นข้าขอบขัณฑ์เสมออาณาจักร (๑๒ : ๗๕) ในการยกเลิกการพนันไพ่อก ระบุว่า กฎเสนาบดีอนุญาตให้เล่นได้ทุกฤดู แต่การพนันชนิดนี้ “เป็นการชั่วร้ายกว่าการพนันอย่างอื่นๆ ... ด้วยวิธีที่เล่นต้องใช้และเสียเงินทองกันมากๆ คล้ายฉั้ว, ไป เป็นการกระทำให้ราษฎรได้รับความยากจน...โดยทรงพระมหากรุณาแก่ราษฎร...ตั้งแต่นี้ต่อไปให้ยกเลิกการพนันไพ่อก (๑๓ : ๑๗๔) ในการดำเนินการทางเศรษฐกิจของประเทศก็มีได้ถือว่าเป็นหน้าที่ของรัฐ หากแต่เน้นความกรุณาของพระมหากษัตริย์ที่จะทำประโยชน์แก่ประชาชน เช่น การประกาศใช้พระราชบัญญัติธนบัตร ระบุว่า “มีพระบรมราชโองการ...ให้ประกาศจงทราบทั่วกันว่า การค้าขายในพระราชอาณาจักร ณ บัดนี้ย่อมสมบูรณ์ขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก... การที่นำเงินไปมาครวละมากๆ เป็นอนกประการ โดยพระมหากรุณาธิคุณเพื่อประโยชน์ต่อความสะดวกของ

ประชาชน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจัดทำตัว
สำคัญที่ใช้แทนเงิน เรียกว่า ธนบัตรขึ้น...” (๓๓ : ๓๕๓ – ๓๕๔)

ในการลดหย่อนหรือลดเว้นไม่เก็บภาษีอากรจากราษฎรในถิ่นทุรกันดารในปีที่มีภ
ษณชาติหรือในปีที่เกิดเหตุการณ์ที่มีผลกระทบต่อการทำมาหากินของราษฎร เช่น กบฏเงี้ยวเมือง
แพร่ ก็จะมีประกาศซึ่งเน้นว่าการลดหย่อนหรือลดเว้นไม่เก็บภาษีอากรนั้นเกิดจากพระมหากรุณา
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกครั้ง

กรณีการยกเลิกบ่อนเบี้ยในปลายรัชกาลก็มีประกาศว่าเป็นความกรุณาของพระมหากษัตริย์
ที่ไม่ต้องการให้ราษฎรยากจน แม้ว่าเหตุผลที่แท้จริงจะเป็นเหตุผลทางเศรษฐกิจ นั่นคือ การที่นาย
อากรบ่อนเบี้ยส่งเงินส่วนใหญ่ออกนอกประเทศ ซึ่งทรงตระหนักว่าหากยกเลิกบ่อนเบี้ยจะมีผลให้
เงินตราจำนวนมากหมุนเวียนอยู่ภายในประเทศซึ่งจะเป็นผลดีแก่บ้านเมืองมากกว่าการที่มีรัฐมีราย
ได้จากอากรบ่อนเบี้ย

ในด้านความยุติธรรมและความเป็นธรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
เน้นภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงโลงความยุติธรรมเป็นอย่างมาก ทรงทำให้เป็นที่ปรากฏว่า
นอกจากพระองค์จะทรงยึดหลักความยุติธรรมและความเป็นธรรมด้วยพระองค์เองแล้ว ทรงเน้นให้
ข้าราชการซึ่งเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ปฏิบัติราชการต้องยึดถืออย่างเคร่งครัด เช่น เมื่อเกิดกรณี
พิพาทเกี่ยวกับมรดกเจ้าพระยาวิเชียรคีรีทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ว่า
“ความเรื่องนี้ฉันได้พูดโดยความยุติธรรมให้ตลอดไป...อย่าให้เป็นการเสื่อมเสียอำนาจแผ่นดินซึ่ง
เป็นที่พึงของคนทั้งปวงทั่วไป” (๖ : ๒๔๒) “ถ้าเจ้าเมืองกรมการประพฤติไม่เป็นยุติธรรมแล้ว รา
ษฎรก็ได้ความเดือดร้อน” (๘ : ๔๒๓) “มีความประสงค์ที่จะให้ปรากฏแก่หัวเมืองทั้งปวงว่าความ
ยุติธรรมของแผ่นดินยังยั่งยืนมั่นคงอยู่” (๖ : ๒๕๑) ส่วนความเป็นธรรมนั้นทรงเคยแสดงความ
ละอาชพระทัยเมื่อเกิดปัญหาที่ทางรัฐบาลเป็นฝ่ายผิดแต่อาจใช้สัญญาบังคับให้บริษัทหรือทางรราง
แล้วทำใหม่ตามที่รัฐบาลต้องการในบริเวณใกล้เคียง ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเสนาบดีกระทรวง
นครบาลว่า “เราไปเขลาเสียเอง...น่าอาชที่เขลาจนให้เขาเสียเงิน รู้สึกว่าไม่เป็นธรรมอยู่ในใจ” (๕ :
๓๖) และในหลายกรณีความเป็นธรรมถูกใช้แทนด้วยคำว่า “เสมอหน้า” เช่น การเก็บภาษีเคยเก็บใน
อัตราที่ไม่เท่าเทียมกันก็เปลี่ยนมาเก็บในอัตราเดียวกันอย่าง “เสมอหน้า” (๓๑ : ๒๕๒) อย่างไรก็ตาม
ความยุติธรรม ความเป็นธรรม หรือความเสมอหน้ากันที่ทรงเน้นให้ปรากฏนี้ มิได้หมายความว่าทุก
คนเสมอภาคกัน หากแต่หมายถึงความยุติธรรม ความเป็นธรรม และความเสมอหน้ากันระหว่างคน
ที่อยู่ในชั้นเดียวกันเท่านั้น เช่น ในกรณีเจ้านาย หากเป็นเจ้าฟ้าก็จะได้รับการศึกษาอย่างดีที่สุดและได้
รับพระราชทานวังขนาดใหญ่ (๒๐ : ๒๓) หากเป็นหม่อมเจ้าก็จะได้รับการศึกษาทำที่หม่อมเจ้าทั่ว

ไปจะพึงได้รับ (๒๘ : ๘๔) นี่คือการยอมรับและเสนอหน้าตามนิยามของสมัยนั้น ส่วนเจ้านายและข้าราชการซึ่งได้รับอภิสิทธิ์ต่างๆ มากกว่าราษฎรก็ถือเป็นความยุติธรรมเช่นกัน ด้วยเหตุที่มีชาติวุฒิ และคุณวุฒิเหนือกว่าราษฎรและทำประโยชน์แก่บ้านเมืองมากกว่าราษฎรตามแนวพระราชดำริที่ว่า “มีคุณแก่บ้านเมืองมากสมควรจะได้รับประโยชน์มาก” (๑๒ : ๒๓๐) นั่นเอง

ในกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ที่เน้นว่าทรงปกครองด้วยความเมตตา กรุณาและความยุติธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระมัดระวังที่จะไม่ให้ประชาชนรู้สึกว่าได้รับการกดขี่แม้ว่าในความเป็นจริงจะมีการเพิ่มทั้งประเภทและอัตราภาษีอากร และเป็นการเก็บภาษีอากรที่มีได้เป็นไปตามหลักความยุติธรรมอย่างแท้จริงมิได้มุ่งเก็บจากผู้ที่มีความสามารถจ่ายได้ เช่น เก็บจากทรัพย์สิน จากกำไร หรือการบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยต่างๆ แต่กลับมุ่งเก็บจากประชาชน เช่น อากรค่านา อากรค่าน้ำ เงินค่าราชการ ฯลฯ และยังยกเว้นไม่เก็บเงินค่าราชการแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการด้วย (๑ : ๒๒๒)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เหตุผลต่อการเก็บภาษีอากรว่า

“..การทำไร่นาค้าขายทุกวันนี้มีผลยิ่งกว่า ๕๐ ปีแล้วถึง ๕ เท่า

๖ เท่า ส่วนราชการบ้านเมืองนั้นเล่าก็ต้องจำเปนใช้จ่าย

พระราชทรัพย์บำรุง ส่วนราชการบ้านเมืองนั้นเล่า

ก็ต้องจำเป็นใช้จ่ายพระราชทรัพย์บำรุงรักษาพระราชอาณาจักร

ทั้งในส่วนการที่จะป้องกันภัยอันตราย รักษาความสุขสมัคคีของ

อาณาประชาราษฎร และที่จะสร้างสรรพจัดการต่างๆ ให้เจริญสุข

และทรัพย์สมบัติแก่ประชาชนทั่วไป ต้องใช้จ่ายพระราชทรัพย์

ทุกวันนี้ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นหลายเท่าอยู่แล้ว และความจำเป็น

ที่จะต้องจ่ายพระราชทรัพย์ก่อสร้างและทำนุบำรุงกิจการต่างๆ

สำหรับสาธารณประโยชน์ต่อไปก็ยังมีมาก ก็และพระราชทรัพย์

ที่ใช้จ่ายในการปกครองพระราชอาณาจักรนี้ย่อมได้มาจากภาษี

อากรดังพิศอกเก็บในการต่างๆ เหมือนหนึ่งขอแบ่งเฉลี่ยกำไรของ

ไพร่บ้านพลเมืองมาใช้จ่ายในการปกครองบำรุงรักษาประโยชน์

สุขของประชาชนทั้งปวงนั้น ...” (๓๖ : ๑๖๔ - ๑๖๕)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามทำให้เป็นที่ปรากฏว่าทรงมีพระราชดำริและพระราโชบายว่า

“...เงินแผ่นดินนั้นเป็นเงินที่ราษฎรทั่วพระราชอาณาจักรเสียดาษ
 อากฐิสมคฺวที่จจะใช้เงินนั้นในความปารุงอันเกี้ยวเนื่องด้วยผล
 ประโยชน์ของราษฎรทั่วกัน...” (๓๐ : ๗๓)

และ

“...เงินภาษีนี้รัฐบาลจะได้ค้อย่าง ค้อยงาม ด้วยความยินดีและ
 ความสรรเสริญของราษฎร...” (๕ : ๑๕๕)

ทรงประกาศถึง “ความประสงค์ที่จะให้การหนักของราษฎรที่มีอยู่นั้นให้เบาบางลงกว่าแต่
 ก่อน และมีให้ประโยชน์และแรงของราษฎรเสียเปล่าได้ (๔๖ : ๒๗๓) และทรงประกาศอยู่เสมอว่า
 การปกครองของพระองค์ซึ่งดำเนินไปด้วยความเมตตากรุณาและยุติธรรมนั้นเป็นไปเพื่อบำรุง
 ราษฎร” (๓๓ : ๓๕๐) ให้ได้ “ความสุข” (๓๓ : ๕๕๐) ทั้งนี้ก็เพื่อให้เป็นที่ปรากฏว่า “ราษฎรยอม
 เชื่อถือพระเจ้าแผ่นดินว่าเป็นผู้อยู่ในยุติธรรม และเป็นผู้รักใคร่คิดจะบำรุงราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขยิ่ง
 กว่าผู้อื่นทั้งสิ้น” (๕ : ๑๖๕)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงประกาศด้วยว่า “การอย่างใดที่
 จะเป็นความเจริญแก่บ้านเมือง...จะทรงเป็นพระราชธุระทำนุบำรุงต่อไปมิให้ขาด” (๓๓ : ๖๓๑)

ในขณะที่เดียวกับที่เน้นภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงกอบปร้ด้วยความเมตตากรุณา
 และยุติธรรมซึ่งทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญและให้เป็นความสุขสำราญของเจ้านายข้าราชการและ
 ราษฎรนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามสร้างและรักษาพระเกียรติยศ
 ของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์เป็นอย่างมากด้วย ทรงหาทางเพิ่มพูนพระเกียรติยศทุก
 วิธีทางเพื่อให้กลุ่มเจ้านายมีสถานภาพโดดเด่นแตกต่างจากกลุ่มข้าราชการ (๒๐ : ๒๒-๒๓) เช่น
 ทรงพระราชทานที่ดินสร้างวังแก่พระราชโอรส ซึ่งหากเป็นพระราชโอรสชั้นเจ้าฟ้าจะได้วังชั้นเจ้า
 ฟ้าที่มีขนาดใหญ่มาก ส่วนพระองค์เจ้าก็ได้พระทานวังขนาดย่อมลงมา (๒๐ : ๒๗) ทรงให้ความสำคัญ
 แก่การใช้ธงและการยิงสลุตเพื่อนั้นพระเกียรติยศตามแบบตะวันตก โดยระบุนกฏเกณฑ์การชัก
 ธงและการยิงสลุตโดยละเอียด ในบรรดาธงเกือบ ๒๐ ชนิดนั้นทรงกำหนดสถานภาพของธงที่เนื่อง
 ในพระมหากษัตริย์ ธงพระราชินี ธงเยาวราช และธงราชวงศ์ไว้ในลำดับที่ ๑-๓ ส่วน “ธงชาติ” มี
 ความสำคัญในลำดับที่ ๑๔ เพราะเป็นเพียงสัญลักษณ์ของพ่อค้าและสามัญชน “สำหรับปักในเรือทั้ง
 หลายของพ่อค้าและของสามัญชนทั่วไปบรรดาที่เป็นชาติสยาม” (๓๐ : ๑๓๑-๑๓๔) เมื่อทรงส่งพระ
 ราชโอรสไปศึกษาในประเทศยุโรปก็ทรงขอมลันเปลี่ยนพระราชทรัพย์เพราะ “...เป็นการจำเป็นต้อง
 ใช้จ่ายอย่าให้เป็นที่อับอาย การที่จะใช้เงินเป็นการบำรุงยศศักดิ์...” (๒๘ : ๑๒๕)

การสร้างอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ดังกล่าวมานี้ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุอุดมคติของรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ปรากฏในพระราชกำหนดที่ทรงตราขึ้นภายหลังวิกฤติการณ์วังหน้าซึ่งสะท้อนอัตลักษณ์ของพระองค์เป็นอย่างดี ความเป็นว่า

“การหนักการสำคัญและการรับผิดชอบในการแผ่นดินทุกอย่าง
ฝ่ายในที่จะรักษาให้อยู่เย็นเป็นสุข แลการฝ่ายนอกที่จะป้องกัน
รักษาพระราชอาณาเขตของเรานั้น เราได้บังคับสิทธิขาดอยู่
กับเราผู้เดียว...ความสัจให้ต่อหน้าเราใหม่ว่ารับถือความสุจริต
ซื่อตรงแลมีความรักใคร่ใคร่ในตัวเราและอำนาจของเราต่อไป”
(๔๖ : ๒๕๐-๒๕๓)

ชาติไทยและความเป็นไทย : การสร้างอัตลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในสถานการณ์แวดล้อมที่แตกต่างจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความจำเป็นในการสถาปนาระบบราชการเพื่อเป็นกลไกในการรวมอำนาจซึ่งต้องสร้างความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ในหมู่ข้าราชการทำให้พระราชบิดาทรงส่งเสริมสถานภาพและเกียรติยศของข้าราชการพร้อมกันไปกับการสร้างความสูงส่งของพระมหากษัตริย์ ในระยะหลังจาก พ.ศ. ๒๔๓๐ พระราชบิดาทรงเชื่อมั่นในพระราชอำนาจและความจงรักภักดีของเจ้านาย ข้าราชการ และราษฎร พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ หลังจากเสด็จกลับจากยุโรปมีความว่า “รู้สึกมีน้ำใจยินดีเกินที่คาดหมาย ... ได้เห็นความจริงว่าการรับรองทั้งปวงได้ออกจากน้ำใจจริงของคนเป็นอันมาก” (๒๘ : ๑๒) และในพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริถึงกาลภายหน้าว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองก็ทรงแสดงความเชื่อมั่นว่า “การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ถ้าคิดเทียบเวลาปัจจุบันนี้ก็ไม่เห็นว่าจะเป็นไปได้” (๒๘ : ๖๖)

เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบราชการเริ่มเดินไปได้เองเหมือนเครื่องจักรแล้วในขณะที่พระองค์กลับทรงตระหนักถึงความไม่มั่นคงแห่งพระราชอำนาจและพระชนม์ชีพเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้มิใช่เพราะทรงพระราชดำริว่าจะมีการเปลี่ยนระบอบการปกครองในรัชสมัยของพระองค์ ดังความในพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ถึงเจ้าพระยาอมราชใน พ.ศ. ๒๔๕๔ หลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๓๐ ความเป็นว่า

“การที่คนมีความปรารถนา “โพลิติก” ที่เที่ยวตะโกนบ้ายู่กลางถนนก็ดี
ถาจะคบคิดกันในที่ลับก็ดี มันไม่กลัวเลยและมันไม่เชื่อว่าคนชนิดนี้

จะทำการไปให้สำเร็จสมปรารถนาให้ได้ จนกว่าราษฎรโดยมากจะลง
 เห็นว่าควรเปลี่ยนแปลงและต้องการให้เปลี่ยนแปลงลักษณะการ
 ปกครองนั้นและเมื่อนั้นเขาจะบันดาลให้การเปลี่ยนแปลงเป็นไปได้จริงๆ”
 (โปรดดู ๔๑)

ทรงเชื่อมั่นว่าหากพระองค์สวรรคตก็จะมีพระเจ้าแผ่นดินใหม่ มิใช่เปลี่ยนระบอบการ
 ปกครอง (๓ : ๒๕๘) แต่ทรงวิตกว่า “ถ้าแม้มีคนเล็ดร่อนบังอาจคิดการเช่นที่ทำมาแล้วครั้งหนึ่ง
 นั้น ข้าราชการไทยจะพากันตั้งตัว “เปนกลาง” อย่างเช่นครั้งก่อนอีกซึ่งจะเป็นผลให้บังเกิดเหตุร้าย
 ได้ คือถ้าฉวยวามันพลุนพลันเข้ามาถึงตัวฉันได้ฉันก็อาจที่จะต้องถึงเสียชีวิต” (โปรดดู ๔๑) และ
 “นอกจากการที่ฉันอาจจะตายโดยทางเกิดขบถ ...ยังอาจจะมีทางตายได้อีกคือถูกคนบ้าเปน “อนา
 คิสต์” มาฆ่าตายเสียก็ได้ ข้อนี้อันจะป้องกันอย่างไรก็ยาก” (โปรดดู ๔๑)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผูกพันลึกซึ้งกับข้าราชการบริพารของพระองค์จน
 ต้องทรงมีพระราชหัตถเลขาฝากฝังไว้กับเจ้าพระยาอมรราชให้ช่วยดูแลในกรณีที่เกิดสวรรคต ทั้งยัง
 ทรงเตรียมการให้ข้าราชการบริพารมีทรัพย์สินไว้เลี้ยงตัว โดยทรงตระหนักว่าข้าราชการ “ถูกค่า
 ถูกว่าอยู่ทุกวัน” (โปรดดู ๔๑) เอกสารราชการสมัยรัชกาลที่ 7 ระบุว่า ราชสำนักในพระบาทสมเด็จพระ
 พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่เกลียดชังอย่างรุนแรง ทั้งอย่างเปิดเผยและซ่อนเร้น และถูกดื้อเถียน
 เหยะเหยียดหาหนีเคียดชังทั่วไปในขณะนั้น (๓ : ๒๐๑ - ๒๐๒)

ในขณะที่ทรงแวดล้อมด้วยกลุ่มบุคคลที่คนภายนอกทุกชั้นเกลียดชัง พระบาทสมเด็จพระ
 พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีปัญหาคัดแย้งกับเจ้านายชั้นสูงสุดหลายพระองค์ด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นสม
 เสด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ รวมทั้งกับพระราชอนุชาร่วมพระราช
 มารดา คือ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ แม้แต่กรมพระยานครสวรรค์วรพินิตก็ทรงเสนอพระ
 คำริว่าควรคัดรายจ่ายในราชสำนักและกรมพระจันทบุรีนฤนาถก็ทรงคัดค้านการเสด็จประพาส
 ญี่ปุ่นในภาวะที่ประเทศประสบปัญหาทางการเงินการคลัง (โปรดดู ๓ : ๑๖๕-๑๗๘) โดยเฉพาะพระ
 ราชอนุชาร่วมพระราชมารดา คือกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถนั้นอาจทรงเห็นเป็นคู่แข่งทางการ
 เมืองมาตั้งแต่เมื่อยังทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เคยกราบบังคมทูลว่า “เห็น
 ทูลกระหม่อมเด็กเก่งเต็มที่ในการสปีซ ว่องไวเฉียบแหลม ...ไม่ต้องสงสัยว่าข้างหน้าต่อไปสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้จะไม่เปรื่องปราดเฉียบแหลมในราชการบ้านเมือง...ทำอย่างไรจะให้
 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงประเปรียวทางนี้ได้เช่นนั้น ...” (๒๘ : ๔๑) เมื่อเกิดเหตุการณ์ ร.ศ.
 130 ฝ่ายทหารบกซึ่งเป็นผู้ดำเนินการก็ต้องการทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก
 ประชานาถขึ้นเป็นพระประมุขภายใต้รัฐธรรมนูญ (๔๓ : ๒๐๘-๒๑๑) ในเวลาต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้า

ฟ้ากรมพิษณุโลกประชานาถกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสกสมรสกับ ม.จ.หญิงชวลิตโอภาส พระธิดาในกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ภายหลังทรงหย่าหม่อมคัทรินแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตแม้ว่าสมเด็จพระพันปีหลวงจะทรงกริ้วและเสียดพระทัยเพียงใด (๑๓ : ๖๓๘-๖๓๙) อาจเป็นไปได้มากกว่าทรงเกรงว่าการเชื่อมสายสัมพันธ์ระหว่างพระราชอนุชากับพระปิตุลาจะส่งผลให้ทั้งสองพระองค์ทรงมีอำนาจและพระบารมีสูงยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ปัญหาความไม่มั่นคงทางการเมืองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่รุนแรงที่สุดคงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับข้าราชการ ในรัชกาลของพระราชบิดาทรงเลือกสร้างระบบราชการและสร้างอัตลักษณ์ของข้าราชการให้กลายเป็นกลุ่มคนที่มีสำนึกในเรื่องเกียรติยศอย่างสูง ขณะเดียวกันก็ให้มีความจงรักภักดีโดยตรงต่อองค์พระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงเน้นหลักชาตินิยมของข้าราชการอย่างมาก เพราะชาตินิยมได้หมายถึงตระกูลสูงโดยสายเลือดเท่านั้น แต่หมายถึงการเกิดและเติบโตในตระกูลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ อยู่ในสภาพแวดล้อมที่ได้รับรู้และเรียนรู้โดยประสบการณ์ให้มีความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ รู้ที่สูงต่ำ รวมทั้งมีอริยาศัยกิริยาจาและมารยาทของผู้ที่ด้วยข้าราชการจึงเป็นกลุ่มที่มีเชื้อสายอยู่ในตระกูลผู้ดี มีอภิสิทธิ์และมีเกียรติยศสูง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะทรงแต่งตั้งข้าราชการหลายท่านเป็นเสนาบดีแทนเจ้านาย แต่กลับทรงเผชิญปัญหาขัดแย้งกับข้าราชการส่วนใหญ่เป็นอย่างมาก เข้าใจว่าข้าราชการเกือบทั้งหมดที่เคยฝากตัวกับเจ้านายมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ คงไม่คาดหมายว่าเจ้านายที่มีอำนาจสูงสุดจะฉวยบังคมลาออกจากราชการหรือถูกย้ายไปอยู่กระทรวงอื่นเกือบจะในทันทีที่เปลี่ยนรัชกาล เมื่อแต่ละกระทรวงเปลี่ยน “นาย” จากเจ้านายมาเป็นข้าราชการก็ยากที่ข้าราชการทั้งหลายจะกลับไปสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับนายใหม่ได้ทัน ในขณะที่พระเจ้าแผ่นดินทรงแวดล้อมอยู่ด้วยข้าราชการบริพารในราชสำนัก ยากที่ข้าราชการที่เป็น “คนดีๆ” จะเข้าถึงพระองค์ได้ จะมีก็แต่คนหวังผลประโยชน์ที่เข้าฝากตัวเจ้าพระยารามราฆพและพระยาอนิรุทธเทวาเท่านั้น (๑๓ : ๖๑๑)

แม้ก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์จะทรงกลับมาประทับอยู่ในประเทศเป็นเวลาถึง ๘ ปี ก่อนที่พระราชบิดาจะเสด็จสวรรคต พระองค์ก็มิได้สนพระทัยที่จะสร้างความสนิทสนมคุ้นเคยกับเจ้านาย และข้าราชการทั้งหลาย นอกจากจะมีได้ทรงเข้ามาดำรงตำแหน่งสำคัญในระบบบริหารราชการแผ่นดินแล้ว ยังปลีกพระองค์ไปอยู่ในท่ามกลางมหาเถรสมาคมอีกด้วย เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์การจึงเป็นไปดังเช่นที่สมเด็จพระราชบิดาเคยทรงกริ่งเกรงมาตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๓ นั่นคือ ทรงเกรงว่า

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช “จะไม่ได้คุ้นเคยกับพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการทั้งในกรุงและหัวเมืองก่อนเวลาซึ่งจะต้องเป็นผู้บังคับ จนเป็นเหมือนหนึ่งคนที่เข้ามาใหม่ไม่รู้จักผู้ใดตลอดจนอาณาประชาราษฎร์” (โปรดฯ ๓๕)

นอกจากข้าราชการผู้มีชาติตระกูลสูงจะประสบปัญหาเนื่องจากไม่สามารถ “เข้าเฝ้า” พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนมีผลกระทบต่องานในความก้าวหน้าในชีวิตราชการของตนเองแล้ว ยังต้องหวั่นวิตกต่ออนาคตของบุตรหลานในตระกูลด้วย เพราะบุตรหลานผู้มีชาติตระกูลถูกแย่งที่ในระบบราชการ เนื่องจากมหาดเล็กที่ทรงใช้สอยใกล้ชิดนั้น “บางคนก็เป็นเชื้อสายจีนลูกจีน บางคนก็เป็นลูกหลานชาวปักกิ่งได้ บางคนก็คิดหน้าตามหลังข้าราชการผู้ใหญ่เข้ามา” (โปรดฯ ๓ : ๑๔๘) แม้แต่เจ้าพระยามรณมพและเจ้าพระยาอนิรุทธเทวาก็เป็นเพียงหม่อมหลวงในสกุลพึ่งบุญ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความรู้สึกของข้าราชการเหล่านี้ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่นายรองสนธิ (กุหลาบ) ความว่า “มีบางคนรู้สึกเหมือนหนึ่งว่าเข้ามาแย่งที่ซึ่งควรจะเป็นของสำหรับเฉพาะแต่ลูกผู้มีบรรดาศักดิ์ ทำให้คนชั้นนั้น ขาดประโยชน์ที่ควรจะมีแก่เขาไปอย่าง ๑” (โปรดฯ ๔๔)

ดังนั้นจึงเป็นการยากที่ข้าราชการซึ่งมาจากชาติตระกูลสูงซึ่งเคยได้รับการชุบเลี้ยงเป็นอย่างดีในรัชกาลที่ ๕ จะยังคงมีความจงรักภักดีอย่างเต็มที่ต่อพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ และอาจขาดความเชื่อมั่นในการที่จะฝากอนาคตไว้กับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ด้วย

ความขัดแย้งและความตึงเครียดระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและเสนาบดีของพระองค์กับข้าราชการโดยส่วนรวม ปรากฏชัดในพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์และหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาอมราช ความบางตอนในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาอมราช มีดังนี้

“ฉันจึงเป็นผู้ที่หาพวกพ้องมิได้เลย ยืนอยู่คนเดียว ข้อนี้ปรากฏชัดเจนอยู่เมื่อแรกรู้ข่าวร้ายพวกทหารคิดการกำเริบกันขึ้น ไม่มีใครที่จะแสดงความเคืองร้อนเลย... ต่อเมื่อแน่ใจกันขึ้นบ้างแล้วว่า ชตาฉันยังไม่ถึงคราวจะพินาศล่มจม จึงได้เกิดมีเสียงแสดงความนิยมในตัวฉัน... การที่ประพุดติเช่นนี้ก็ไม่มีผิดอะไรกันกับเล่นละครเท่านั้น... ข้อวิตกของฉันมีอยู่อย่าง ๑ คือ วิตกว่าถ้าแม้มีคนเลืกรื้อนบังอาจคิดการเช่นที่ทำมาแล้ว... ข้าราชการไทยก็จะพากันตั้งตัว “เปนกลาง” ...และข้าราชการไทยเราพากันใจเย็นคอยแต่ “เปนกลาง” อยู่เช่นนี้

ไม่ช้าก็จะเป็นข้าชาวต่างประเทศโดยไม่รู้สำนึกตัวเลย” (โปรคตุ ๔๑)

และพระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระมหาพรหม พรมยาธิไทยมนตรี และพระยาธรรมสุกราช มีความตอนหนึ่ง

“...ตัวเราเวลานี้ตกอยู่ในที่ลำบากยากที่จะรู้ได้ว่าภัยอันตราย
จะมาถึงตัวเราเวลาใด เพราะเรารู้สึกประหนึ่งว่าเป็นตัวคนเดียว
หาพวกพ้องมิได้ ถ้าที่เป็นพวกพ้องก็พะเหินเป็นผู้ที่อยู่ในตำแหน่ง
อันหาอำนาจมิได้ ส่วนผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ใหญ่ในราชการนั้น
เรารู้สึกว่ามีความเชื่อถือในตัวเราน้อยกว่าที่ควรจะมี
เพราะฉะนั้นเราจะคิดว่ากล่าวตักเตือนอย่างใดมักจะไม่มีใครเชื่อฟัง
ถึงพิรุณมานะไปว่าตนได้เคยเป็นราชการมาก่อนเราบ้าง
ถาถือว่ามีความรู้และเข้าใจความประสงค์...

และความคิดของประชาชนดีกว่าเราบ้าง...” (โปรคตุ ๔๓)

ส่วนหนังสือเจ้าพระยาบรมราชกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สะท้อนให้เห็นว่าเสนาบดีที่ทรงไว้วางพระทัยมากที่สุดและทรงมอบอำนาจให้มากที่สุดนั้นมีผู้เกลียดชังจนต้องอยู่ในสถานะที่ “อดทนต่อการประหัตประหารส่วนตัวเป็นอย่างยิ่ง เขาทำให้ข้าพระพุทธเจ้ากิน...เพราะฉะนั้นใครๆ ที่โกรธข้าพระพุทธเจ้าก็เกี่ยวแก่หน้าที่ราชการเท่านั้น...” เจ้าพระยาบรมราชถึงกับรู้สึกว่าการชีวิตตกอยู่ในอันตรายต้องฝากครอบครัวไว้กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า (โปรคตุ ๔๒) ผู้ที่โกรธหรือเกลียดชังเจ้าพระยาบรมราชคงจะเป็นข้าราชการนั่นเอง เนื่องจากเจ้าพระยาบรมราชระบุว่าบุคคลเหล่านั้นโกรธ “เกี่ยวข้องแก่หน้าที่ราชการทั้งนั้น”

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในเงื่อนไขทางการเมืองที่ไม่อาจสานต่อแนวพระราชดำริของพระราชบิดาในเรื่องการเสริมสร้างความมั่นคงเกียรติยศและความสามัคคีของข้าราชการภายใต้ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ พระองค์จึงทรงจำเป็นต้องหาทางเลือกใหม่ที่จะทำให้พระองค์ทรงเป็นองค์อธิปัตย์ที่จะสามารถนำประเทศไปสู่ความมั่นคงและศิวิไลซ์ได้

ควรกล่าวด้วยว่าในขณะที่ทรงแสวงหาทางเลือกใหม่นี้ ทรงทำให้สถานะและเกียรติยศของข้าราชการตกต่ำลงด้วย ทรงใช้คำว่า “ผู้รับใช้” “คนใช้” “ผู้รับใช้” แทนข้าราชการทั้งทหารและพลเรือนอยู่เสมอ มิได้ทรงใช้คำที่เคยใช้กันมาจนเป็นประเพณี เช่น “ข้าพทูลละอองธุลีพระบาท” หรือข้าราชการ นอกจากนี้ ทศนคติต่อข้าราชการว่าเป็นผู้ที่อาจทำผิดได้เสมอ จึงพระราชทานพระบรมราโชวาทอยู่เนืองๆ (๒๕ : ๑๔๖, ๒๑๖ เป็นอาทิ)

ทางเลือกของพระองค์มีพื้นฐานอยู่บนความคิดที่แพร่หลายในประเทศสยามเวลานั้นนั่นคือความรักชาติไทย แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามเป็นผู้นำในการให้ความหมายหรือนิยาม “ความเป็นไทย” เพื่อให้เป็น “วิญญาณหรือดวงใจ” ของชาติไทย (๒๕ : ๓๐๖) ขณะเดียวกันก็ทรงทำให้ชาติไทยและความเป็นไทยกลายเป็นรากฐานของความสามัคคีภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ ซึ่งชาติไทยและความเป็นไทยจะมีพลังในแง่ที่สร้างเอกภาพภายในได้ก็ด้วยการทำให้คนไทยมองเห็นชัดเจนว่า ชาติไทย/ความเป็นไทย/คนไทย เป็น “พวกเรา” และมี “คนอื่น” ที่ไม่ใช่พวกเราและไม่มีความรักใคร่ผูกพันต่อพวกเรา จะทอดทิ้งพวกเราในยามวิกฤต หรือถึงกับนำหายนะมาสู่พวกเราได้ ประเด็นนี้จะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

นอกจากจะทรงเน้นสถาบันใหม่คือ “ชาติไทย” แล้ว ยังทรงสร้างสถาบันใหม่ๆ ขึ้นมาโดยเรียกสถาบันเหล่านี้ว่า “คณะ” ที่สำคัญได้แก่เสือป่า, ลูกเสือ, นามสกุล, ทรงมีพระบรมราชโองบายว่า “ความรู้เรื่องของชาติเรานั้นมีอะไรเป็นมูลเป็นรากเง้า ต้องมีความรู้สึกรักบ้านเกิดเมืองนอนของตัวเองจริงๆ ...สิ่งที่จะพาดำใจบังเกิดความรักชาติบ้านเมืองต้องเริ่มเพาะจากความรักคณะของตัวเองก่อน” (๒๕ : ๓๐๕) “การรักคณะนั้นเองคือรักชาติบ้านเมือง เพราะชาติเราคืออะไร? ก็คือเหมือนคณะไทยคณะใหญ่ที่สุด เราเป็นสมาชิกของคณะนั้นทุกคน” (๒๕ : ๓๐๗)

แนวพระราชดำริในการทำให้คนไทยผูกพันกับ “คณะ” เพื่อเชื่อมโยงความรักคณะไปสู่ชาติไทยและพระมหากษัตริย์ ปรากฏชัดในพระราชนิพนธ์ “เปรียบสกุลกับชื่อแซ่” ทรงชี้ให้เห็นว่าแซ่เป็นเครื่องเพาะความกระตือรือร้นในคณะ

“...ส่วนการปกครองสกุลนั้นตรงกันข้าม ย่อมเป็นเครื่องเพาะความเคารพในผู้ปกครอง ผู้น้อยย่อมอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เพราะเป็นกุลเชษฐา และยอมได้โดยชื่นตา เพราะผู้นั้นเป็นบิดาหรือญาติผู้ใหญ่ซึ่งมีความรักใคร่อยู่ตามธรรมดาโลกแล้ว... นับว่าเป็นมูลแห่งความจงรักภักดีต่อผู้ที่เป็นหัวหน้าปกครองสกุลชั้น ๑ และเลยเป็นเครื่องจูงใจให้รู้จักความภักดีต่อท่านผู้ปกครองชาติอีกชั้น ๑” (๒๕ : ๘๕-๘๖)

อัตลักษณ์พระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย

มีผู้วิเคราะห์มาากแล้วว่า ความคิดชาตินิยมที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้น มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางและมีสถานะสูงสุด แต่ความเป็นผู้นำสูงสุดของพระมหา

กษัตริย์ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้น แตกต่างจากที่พระราชบิดาทรงเน้นอย่างไร เพราะเหตุใด เป็นประเด็นที่พยายามวิเคราะห์ในที่นี้

ในรัชกาลที่ ๕ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นสถานะของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นผู้นำในการบริหารราชการ จึงทรงเข้าประชุมเสนาบดีในฐานะหัวหน้ารัฐบาล “ขอให้ประชุมกันคิดจัดข้อบังคับสำหรับที่จะให้การทั้งปวงเป็นไปตามความประสงค์นี้ให้เรียบร้อยตลอดทุกตำแหน่ง...ซึ่งข้าพเจ้าจะได้นั่งในที่ประชุมปรึกษาการทั้งปวงนั้นด้วยต่อไป” (๗ : ๑๗๐) ส่วนในรัชกาลที่ ๖ นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ค่อยเสด็จร่วมในการประชุมเสนาบดี โปรดให้เสนาบดีกระทรวงต่างๆ นำข้อราชการกราบบังคมทูลเสนอเป็นรายบุคคลและเป็นส่วนพระองค์ นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงเอาพระทัยใส่ในการละคร และทรงพระราชนิพนธ์หนังสือต่างๆ จำนวนมาก และโปรดการเสด็จแปรพระราชฐานไปหัวเมือง โดยเฉพาะพระราชวังสนามจันทร์ พระที่นั่งบางปะอิน และเพชรบุรี ครั้นละลานๆ ทำให้ทรงมอบภาระราชการแผ่นดินให้พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทรงตั้งราชการแทนอยู่เสมอ (๓ : ๑๖๒) เข้าใจว่า พระองค์มิได้ทรงเน้นบทบาทของพระองค์ในฐานะหัวหน้ารัฐบาล ทั้งนี้เพราะเมื่อถึงรัชกาลที่ ๖ นั้น ระบบราชการเริ่มดำเนินไปได้เองเหมือนเครื่องจักรแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงรักษาความสำคัญของพระองค์ไว้โดยเน้นความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ในเชิง สัญลักษณ์มากขึ้น โดยเน้นความเป็น “ประมุข” ของพระมหากษัตริย์ ทรงมีพระราชดำรัสอยู่เนืองๆว่า “ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีที่ได้มีโอกาสเป็นประมุขในหมู่ท่านทั้งหลาย” (๒๕ : ๓๑๒) หรือ “เราผู้เป็นประมุขแห่งชาติไทย” (๒๕ : ๑๔๓) แนวพระราชดำรินี้เน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในเชิงสัญลักษณ์ปรากฏชัดเจนในพระราชหัตถเลขา ความว่า

“อนึ่งเมื่อสงวนชาติแล้วก็จำเป็นต้องสงวนสิ่งซึ่งเป็นหลักแห่งชาติ,
คือพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นประมุขนำชาติในการทั้งปวง...
ที่ต้องมีความจงรักภักดีและตั้งใจป้องกันพระมหากษัตริย์ก็เพราะ
พระองค์ทรงเป็นหัวหน้าของชาติในชั้นนี้ตาของชนต่างภาษา...
และชาติใดที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเปรียบเสมือนเรือที่มีธง,
สมด้วยพุทธศาสนาภาษิตว่า ... พระราชาเป็นสง่าแห่งแว่นแคว้น...
พระราชาเป็นหน้าแห่งมนุษย์ หมายความว่ามนุษย์เหล่าใดมีราชา
เป็นหัวหน้าย่อมจะมีหน้ามีตา” (๒ : ๒๖๐-๒๖๑)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทำให้ข้าราชการหมดความหมายในฐานะที่เคยเป็นตัวกลางเชื่อมโยงระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรด้วยพระราชดำรัสในงานพระ

ราชพิธีฉัตรมงคลมีเนื้อความที่ทำให้ข้าราชการกลายเป็นผู้ “แทรกแซง” ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรดังความว่า

“ในเมืองไทยเรามีคนสองชั้นเท่านั้น ไม่มากกว่าสองชั้น
 หนึ่งคือพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นหัวหน้า ซึ่งเขามอบให้ทรง
 ไว้ซึ่งอำนาจทุกอย่าง... อีกชั้นหนึ่งคือคนไทยทั่วไป
 ถ้าใครจะมาแทรกแซงในระหว่างคนไทยกับพระเจ้าแผ่นดิน
 ก็ไม่มีใครได้ความรักใคร่นับถือยกย่องของคนไทยนัก...
 ข้อนี้พอสังเกตหลักฐานในพงสาวดารของเราเองได้
 คือถ้าเมื่อใดขุนนางหรือบุคคลชั้นใดก็ดี
 แย่งชิงหรือยึดถือเอาอำนาจไว้และเข้าแทรกแซง
 ในระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับราษฎร ถ้าพระเจ้าแผ่นดิน
 ทรงพระเดชานุภาพก็ได้ปราบปรามพวกนั้นให้ราบคาบไป
 แต่ถ้าถูกคราวที่พระเจ้าแผ่นดินอ่อนแอ พวกที่แทรกแซง
 มีอำนาจมาก ก็เกิดความฉิบหายย่อยยับกันทุกที...” (๒๕ : ๑๒๕-๑๓๐)

และทรงเน้นว่า

“ธรรมเนียมไทยเรา พระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรสนิทชิดเชื้อกันมาก
 พระเจ้าแผ่นดินไม่ปลีกพระองค์ออกจากราษฎร
 ย่อมเสด็จไปในหมู่ราษฎรให้ราษฎรได้เฝ้าอยู่เสมอ” (๒๕ : ๑๓๑)

ประวัติศาสตร์กับอัตลักษณ์ของชาติไทย : ความเป็นไทย

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมองหาความเปลี่ยนแปลงและความแตกต่างระหว่างอดีต - ปัจจุบัน - อนาคต และเน้น “พื้นภูมิของไทยเราเอง” เพื่อจะเลือกดำเนินการเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมแก่ลักษณะเฉพาะของไทยและเหมาะสมแก่กาลสมัยด้วยนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงมองหาส่วนที่เป็นสาระสำคัญของ “ความเป็นไทย” ซึ่งปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ไทยโดยไม่เปลี่ยนแปลงนับตั้งแต่โบราณกาลสืบมาจนถึงปัจจุบันและจะดำรงอยู่สืบไปในอนาคต ทรงใช้คำต่างๆ มากมายหลายคำเพื่อเรียก “ความเป็นไทย” นี้เช่น “ประเพณีแบบแผนอันใช้มาแต่โบราณ” (๒๕ : ๒๐๖) “ธรรมประเพณี” (๒๕ : ๕๕) หรือ “ประเพณีประเพณีธรรมจรรยาอย่างไทย” (๒๕ : ๕๕) “นิติธรรมของเราสืบมาแต่โบราณ” (๒๕ : ๕๒) ประวัติศาสตร์จึงเป็นภาพนิ่ง ปัจจุบันอาจกลับไปเหมือนอดีต และอดีตก็ดำรงอยู่ในปัจจุบันและ

อนาคตเช่นกัน ดังสะท้อนจากพระราชนิพนธ์ ความว่า “พวกเราพร้อมกันทำใจให้เหมือนคนไทย ครั้งสมเด็จพระนเรศวร (๒๕ : ๖๖) หรือ “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...ทรงสถิตย์อยู่ในทศพิศราชธรรม ดำรงราชประเพณีอันดีงามตามแบบอย่างพระบรมกษัตริยราช ซึ่งดำรงพิภพกรุงศรีอยุธยา...สืบมาเป็นลำดับ” (๒๕ : ๓๓๓) หรือ “ธรรมเนียมที่ไทยเราได้เคยใช้เป็นเครื่องคุ้มครองใจของเราทั้งหลายมีอยู่แล้วอย่างไร ก็หาควรที่จะละทิ้งของเดิมของเราเสียไม่” (๒๕ : ๒๒๗)

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ประวัติศาสตร์เพื่อแสดงให้เห็น “วิญญาณและดวงใจ” ของชาติไทย หรือ “ภูมิธรรมของชาติ” ซึ่งคงเดิมไม่เปลี่ยนแปลงตลอดระยะเวลาอันยาวนานของประวัติศาสตร์ไทย สิ่งนี้คือสาระสำคัญของ “ความเป็นไทย” และเป็นสิ่งที่ทำให้ชาติไทยได้รับการยกย่องจากนานาชาติอารยประเทศ เพราะ “ชาติที่ไร้ประเพณีแบบแผนอันใช้มาแต่โบราณ อันทำให้คนภายนอกสังเกตเห็นและรู้จักว่าเป็นชาติหนึ่งต่างหาก ก็ย่อมถูกโลกดูถูกและถูกเข้าเหยียดหยัน” (๒๕ : ๒๐๖)

เนื่องจากทรงเห็นว่า “ราชประเพณี” หรือ “นิติธรรม” หรือ “ธรรมเนียม” ของไทยไม่เปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร ซึ่ง “วิธีปกครองอย่างราชาธิปไตยเป็นนิติธรรมของเราสืบมาแต่โบราณกาล” (๒๕ : ๕๒) ดังนั้น ชาติไทยจึงควรใช้วิธีปกครองเช่นนี้สืบไป

กล่าวได้ว่า “ความเป็นไทย” ในแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะเฉพาะ ลักษณะเฉพาะนี้คงที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทหรือเงื่อนไขแวดล้อม

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเน้น “ความเป็นไทย” ที่สืบลำดับ แต่ทรงระมัดระวังที่จะไม่แสดงให้เห็นว่า ความเป็นไทยของไทยเป็นผลมาจาก “การเอาอย่าง” ตะวันตก ทรงมีพระราชดำรัสว่า “การเอาอย่างนั้นคืออะไรเล่า นอกจากคำรับสารภาพอย่างราบคาบแห่งความต่ำต้อยของเรา” (๒๕ : ๓๕๑) วิธีที่พระองค์ทรงใช้ก็คือการยืนยันว่า “ความเป็นไทย” นั้น แม้จะมีลักษณะเฉพาะแต่ลักษณะเฉพาะนี้มี “วิญญาณ” หรือ “ภูมิธรรม” ที่เป็นสากลเหมือนกับวิญญาณหรือภูมิธรรมของประเทศยุโรปอยู่แล้ว เพราะ “หลักแห่งธรรมะย่อมเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้อยู่อย่างเดียวในโลกและถึงสิ่งใดๆ จะเปลี่ยนแปลงไป หลักแห่งธรรมะจะมีเวลาคร่ำคร่าหรือดับสูญไปหาไม่ได้ (๒๕ : ๕๕) ทรงมีพระราชดำรัสว่า “ถึงแม้จะทิ้งประเพณีประเพณีธรรมจรรยาอย่างแบบไทยใช้แบบฝรั่งแทน ในที่สุดก็คงได้ผลคล้ายคลึงกันนั่นเอง เพราะหลักแห่งธรรมะย่อมเหมือนกันหมดทั้งโลก” (๒๕ : ๕๖) “สิ่งไรที่เป็นความดีหรือความชั่ว, ว่ากันโดยที่เป็นหลักของการแล้ว, ย่อมเหมือนกันทั้งโลก” (๒๖ : ๑๐๗) ความคิดเกี่ยวกับยุคพระศรีอารียซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัยก็ไม่แตกต่างจากลัทธิสังคมนิยมที่เกิดขึ้นในประเทศยุโรป (๒ : ๖๘) แม้แต่พระราชดำริของพระองค์ก็มีความเป็นสากล

มักทรงอ้างว่า “ความเห็นของข้าพเจ้านั้นมีหลักที่จะอ้างได้ในพวกนักปราชญ์ทั้งในทางรัฐศาสตร์ และในกฎหมายที่เลื่องลือที่สุดในยุโรป” (๒๕ : ๓๕) ทรงเน้นอยู่เสมอว่าหลักการที่ทรงเสนอนั้น เป็นหลักการที่ปราชญ์ทุกชาติทุกภาษาย่อมยกย่อง

“ความเป็นไทย” จึงทำให้ชาติไทยศิวิไลซ์ได้ เพราะเป็นเรื่องของใจและความประพฤติที่อยู่ในทำนองคลองธรรม ตามหลักการที่ทรงถือว่า “ความซื่อสัตย์” อยู่ที่ใจและความประพฤติอันเป็นไปด้วยความบังคับแห่งใจนั้นต่างหาก” (๒๕ : ๒๑๓) “ชาติใดมีพลเมืองที่ประพฤติอยู่ในทำนองคลองธรรมมากที่สุด ชาตินั้นแลเป็นชาติที่ “ซื่อสัตย์” แท้จริง” (๒๕ : ๓๑) และที่ทรงเน้นเป็นพิเศษ คือ ความซื่อสัตย์ในทาง “ความประพฤติความปฏิบัตินิสัยใจคอที่มีอยู่ในสันดานที่จงรักภักดีต่อชาติ” (๒๕ : ๑๗๓)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าแม้ว่า “คลองธรรม” หรือ “ธรรมประเพณี” ของไทย จะมีอยู่แล้วตั้งแต่โบราณกาลและมีความเป็นสากล แต่คนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๖ ยังเข้าใจผิดว่าของตะวันตกดีกว่าของไทย และเรียกร้องให้เอาลัทธิบางอย่างของตะวันตกเข้ามาใช้

“ความเห็นของบุคคลบางจำพวกที่มักอ้างว่าเป็นคนสมัยใหม่
ใช้สมองได้ตามแบบฝรั่งแล้ว มักพอใจแสดงว่าลักษณะแห่ง
ชาติอันรุ่งเรืองแท้คือ “ต้องมีอิสรภาพแก่บุคคลทุกคนโดยบริบูรณ์”
วาทะอันนี้เป็นคำแสดงลัทธิอันหนึ่ง เมื่อนำลัทธินั้นมาใช้ใน
กิจการสำหรับทุกๆ วันแล้ว ก็ย่อมบังเกิดความยุ่งเหยิงได้เป็นอันมาก
... ผู้หลงเชื่อถ้อยคำของนักพูดสอนอุดรในการเมือง
...บางทีจะรู้สึกตัวต่อเมื่อทำลายชาติของตนเสียแล้ว...” (๒๕ : ๒๑๓-๒๑๔)

เนื่องจากมีคนสมัยใหม่มักจะคิดว่าตะวันตกมีอะไรดีกว่าไทยมากมายและอยากเลียนแบบตะวันตก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามแสดงให้เห็นว่านอกจาก “ภูมิธรรม” ของไทยจะมีส่วนที่เป็นสากลแล้ว ยังมีส่วนที่เหนือกว่า “ภูมิธรรม” ของชาติอื่น เช่น พุทธศาสนาซึ่ง “เป็นของไทย” (๒๖ : ๕๓) ทรงเปรียบเทียบศาสนาพุทธกับศาสนาอื่นๆ “เพื่อแสดงให้เห็นปรากฏชัดเจนว่าเหตุใดพระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่ควรผู้มีสติปัญญาจะนับถือยิ่งกว่าศาสนาอื่นๆ ” (๒๖ : ๒๔) ทรงเน้นในเรื่องที่พุทธศาสนาไม่เชื่อใน “สิ่งซึ่งเรียกว่าขลัง คือมีกำลังฤทธิ์กำลังอำนาจ...บันดาลให้สิ่งทั้งปวงเป็นไปในโลกนี้” (๒๖ : ๒๔ - ๓๕) หรือไม่เชื่อในเรื่องปาฏิหาริย์ “พระพุทธองค์...เป็นผู้ดำรงความสัตย์มั่นคงยิ่งนัก...นำเอาแต่ความจริงที่เป็นจริง, ที่รู้จริง, ที่เห็นจริงมาแสดงให้แก่เรา, มิได้ใช้อุบายหลอกลวงประการใด” (๒๖ : ๔๑) ที่สำคัญ “แลเห็นได้ว่าแท้จริงพระพุทธเจ้าของเราได้เป็นผู้มีกานันตคติ สมควรเป็นที่นับถือของเราทั้งหลาย” (๒๖ : ๔๐) ในขณะที่

“ศาสนาของศาสนาอื่น ไม่ได้เป็นเช่นนั้นเลย เขามีกำเนิดคำ,
กำเนิดอยู่ในตระกูลคนที่ดำ... เป็นพ่อคำดำๆ ...
ส่วนพระมหากษัตริย์เดิมเป็นคนไพร่ที่เดียว...เดิมเป็นคนจน
แล้วตั้งศาสนาขึ้นกลับเป็นคนมีเป็นคนใหญ่ในกรุงอาณานิคม,
อยู่ข้างได้กำไรอยู่มาก (๒๖ : ๒๒)

เมื่อได้ทรงชี้ให้เห็น “ธรรมประเพณี” ของไทยซึ่งมีทั้งส่วนที่เป็นสากลและส่วนที่เหนือกว่า
คนอื่นแล้ว เพื่อให้คนไทยเข้าใจ “คลองธรรม” หรือ “ธรรมประเพณี” ของไทยเราเองอย่างถ่องแท้
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว “จึงได้พยายามประดิษฐ์ฐานภูมิธรรมของชาติ กล่าวคือตั้ง
หลักอันดี...” ขึ้น (๒๘ : ๓๒๘) โดยทรงเน้นให้เห็นอยู่เสมอว่า “หลักอันดี” หรือ “ภูมิธรรมของ
ชาติ” ที่ทรงประดิษฐ์ขึ้นนี้เป็นสิ่งที่มีมาแล้วในชาติไทยแต่โบราณ

กล่าวได้ว่าพระราชนิพนธ์และพระราชดำรัสจำนวนมากของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดขึ้นเพื่อแสดงภูมิธรรมของชาติ “หลักอันดี” นี้ เช่น พระราชนิพนธ์ “เมืองไทยของ
ฉันเกิด” “ประโยชน์แห่งการอยู่ในธรรม” “หลักราชการ” “ความเป็นชาติโดยแท้จริง” (ดูปกิณกคดี)
ฯลฯ รวมทั้งเทศนาเสือป่า (โปรดดู ๒๖ : ๑-๑๔๘)

“ภูมิธรรมของชาติ” ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นเพื่อเป็น “วิญญาณ
หรือดวงใจ” ของความเป็นไทยและชาติไทย มีหลายประการด้วยกัน ซึ่งล้วนเป็นที่ทราบกันดีอยู่
แล้วในวงวิชาการ ไม่ว่าจะเป็น ความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นประมุขของ
ชาติ ความสามัคคี ความกล้าหาญ ความเพียรในการทำคุณประโยชน์เพื่อชาติและพระมหากษัตริย์
การรักษาเกียรติยศของชาติ ความซื่อตรงต่อหน้าที่และความซื่อตรงต่อคนทั่วไป ฯลฯ แต่ภูมิธรรม
สำคัญที่สุดคือความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ โดยทรงเน้นความหมายของความจง
รักภักดี

“แปลว่าความยอมสละตนเพื่อประโยชน์แห่งท่าน
คือถึงแม้ว่าคนจะต้องได้รับความเดือดร้อนตกกระกำ
ลำบากหรือจนถึงต้องสิ้นชีวิตเป็นที่สุดท้ายก็ยอมได้
ทั้งสิ้นเพื่อมุ่งประโยชน์อันแท้จริงให้มีแก่ชาติ ศาสนา
พระมหากษัตริย์ ผู้ที่จะยอมเสียสละเช่นนี้ได้โดย
มิได้รู้สึกเสียสละเลยต้องเป็นผู้ที่ถึงแล้วซึ่งความรุ่งเรืองชั้นสูง
จึงจะเข้าใจซึ้งทราบว่าคุณของคนนั้นแท้จริงเปรียบเหมือน
ปริมาณผงก้อนเล็กนิดเดียว ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งภูเขาใหญ่

อันเราสมมุตินามเรียกว่าชาติ และถ้าชาติของเราแตกสลายไปเสียแล้ว

ตัวเราผู้เป็นผกก่อนเดิวนั้นก็จะต้องถอยตามลงไป

... แท้จริงราคาของคนนั้นที่มีอยู่แม้แต่เล็กน้อยปานใด

ก็เพราะอาศัยเหตุที่ยังคงเป็นส่วน ๑ แห่งชาติซึ่งยังเป็น

เอกราชไม่ต้องเป็นข้าใครอยู่เท่านั้น...” (๒๕ : ๑๒๒-๑๒๓)

เป็นที่น่าสังเกตว่า การเน้นความจงรักภักดีในความหมายของการเสียสละทุกสิ่งทุกอย่างแม้แต่ชีวิตและยอมอดทนต่อความเดือดร้อนตระกำลำบากเช่นนี้ น่าจะเป็นการตอบสนองต่อเงื่อนไขแวดล้อมทั้งทางเศรษฐกิจและการต่อสู้ทางความคิดที่ดำเนินอยู่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นอย่างดี กล่าวคือ ในด้านเศรษฐกิจสมัยรัชกาลที่ ๖ ประเทศต้องเผชิญกับปัญหาทางเศรษฐกิจที่รุนแรงอันเกิดจากวิกฤตการณ์ข้าว ในช่วงพ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๕๔ และช่วงพ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๖๒ วิกฤตการณ์ด้านการเงินระหว่างประเทศ และวิกฤตการณ์ด้านการคลัง ซึ่งนอกจากประชาชนโดยเฉพาะชาวนาจะได้รับความเดือดร้อนแสนสาหัสแล้ว ระบบราชการก็ประสบปัญหาเพราะหากที่ของงบประมาณมาขยายงานได้ วิกฤตการณ์ข้าว พ.ศ. ๒๔๕๔ ทำให้งบประมาณขาดดุล ๒.๕๓ ล้านบาท และระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑-๒๔๖๘ วิกฤตการณ์ด้านการเงินระหว่างประเทศ ทำให้งบประมาณขาดดุลเป็นเวลาถึง 6 ปี ติดต่อกันซึ่งนอกจากจำนวนขาดดุลจะเพิ่มขึ้นตลอดเวลาแล้ว จำนวนเงินคงคลังในแต่ละปียังลดลงมากด้วย (โปรดดูรายละเอียด ๑ : ๒๑๖-๒๑๗)

ในท่ามกลางปัญหาทางเศรษฐกิจ ได้มีปัญญาชน “สามัญชน” หลายท่านในสมัยรัชกาลที่ ๖ เช่น พระยาสุริยานุวัตร เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ตลอดจนนายเจิวสุตเส็ง เสนอความคิดที่มุ่งแก้ปัญหของชนจน โดยเฉพาะชาวนาที่ได้รับความเดือดร้อน เป็นต้นว่า เสนอให้ปรับโครงสร้างภาษีให้เกิดความเป็นธรรม ให้มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ระบบชลประทานเพื่อการเกษตร การส่งเสริมการสหกรณ์ และการกระจายรายได้ ฯลฯ (โปรดดู ๑ : ๒๓๓-๒๓๘ ,) แม้แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถก็ทรงมีพระราชหัตถเลขากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

“...นับแต่ตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นต้นมา ความเชื่อมั่นของราษฎรในพระบรมราโชบายดุษฎีบางลงมาก เกิดมีความเห็น ว่าทำอย่างนั้นจะดีกว่าอย่างนี้จะดีกว่า ทำอย่างนั้นเป็นการเดือดร้อนแก่ราษฎร อย่างนี้เป็นประโยชน์แก่ราษฎร ความคิดดังนี้มีแพร่หลายก็เนื่องจากราษฎรมีความรู้มากขึ้น...โดยที่ได้ทรงพระมหากรุณาจัดการศึกษาให้เจริญขึ้นโดยเร็วพลัน ผิดกว่าแต่ก่อนมาก...” (โปรดดู ๔๐)

ในด้านหนึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตอบสนองต่อกระแสความคิด เหล่านี้ด้วยการจัดตั้งสหกรณ์, การแบ่งงบประมาณกว่า ๓ ล้านบาทมาซื้อข้าวและเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อ แจกขวนนาในภาวะที่การทำนาไม่ได้ผลรวมทั้งการให้ชานากู้เงินในอัตราดอกเบี้ยต่ำหรือไม่คิด ดอกเบี้ย (๒๕ : ๓๐๐) แต่การดำเนินการต่างๆ เหล่านี้ก็แก้ปัญหาได้เป็นส่วนน้อยและบางกรณีก็ล้มเหลว เช่น การสหกรณ์ นอกจากนี้นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ รัฐบาลยังเพิ่มอากรค่านาถึง ๔ เท่าตัว คือ นาไร่เดิมเก็บไร่ละ ๐.๒๕ บาท เก็บเพิ่มเป็นไร่ละ ๑ บาท ส่วนนาฟางลอยเดิมเก็บไร่ละ ๐.๓๗๕ บาท เก็บเพิ่มเป็นไร่ละ ๑.๒๕ บาท ส่วนค่าธรรมเนียมรูปพรรณโคกระบือเก็บเพิ่มถึง ๘ เท่าตัว คือ จากตัวละ ๐.๕๐บาท เป็นตัวละ ๔บาท (๔๗ : ๗๕)

ความเดือดร้อนของชาวนาจึงรุนแรง แต่แนวคิดความจงรักภักดีต่อชาติที่ว่าถึงแม้ว่าตนจะต้องได้รับความเดือดร้อนตราบเท่าปากก็ต้องอดทนและเสียสละยอมช่วยให้สามารถอดทนต่อความเดือดร้อนได้โดยไม่เคลื่อนไหวเรียกร้องให้ชาติหรือศาสนาหรือพระมหากษัตริย์ต้องเสียสละให้แก่ตนบ้าง และยอมไม่เคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมืองใดๆ ที่จะป็นภัยต่อชาติและพระมหากษัตริย์แม้ว่าลัทธิการเมืองนั้นนำมาสู่การแก้ปัญหาความเดือดร้อนของตน นอกจากนี้แนวคิด “พึ่งตนเอง” ทางเศรษฐกิจที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสนอเพื่อเป็นฐานแห่งความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชาติ (โปรดดู ๒๕) ก็น่าจะทำให้ข้าราชการจำนวนหนึ่งที่วิตกต่ออนาคตของชาติรู้สึกพอใจที่พระมหากษัตริย์มิได้ทรงละเลยปัญหาทางเศรษฐกิจในระดับที่เป็นปัญหาของชาติแม้ว่าการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจในทางปฏิบัติจะไม่ได้ผลก็ตาม

“คนอื่น” ทำไมต้องเป็นจีน?

เพื่อให้ “พวกเรา” มีเอกภาพและความสามัคคีภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ จำเป็นต้องสร้างภาพ “คนอื่น” ที่ไม่ใช่พวกเราขึ้นมา และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกคนจีนให้เป็นคนอื่น

ในรัชกาลที่ ๕ คนลาวทั้งในมณฑลลาวท้าว ลาวเฉียง ลาวพวน มีฐานะกึ่งพวกเราและกึ่งพวกเขา เพราะเป็นช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนเมืองประเทศราชให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยามที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พระองค์ทรงเตือนข้าราชการที่แก้ปัญหาต่างๆ ในล้านนาว่า “อย่าถือเขาถือรานัก” (๘ : ๑๒๖) แม้ว่าโดยความสำนึกแล้วทรงถูกเจ้าลาวในล้านนาอย่างมาก (๘ : ๑๓๖) เมื่อมีนโยบายเปลี่ยนลาวให้เป็น “พวกเรา” ดังปรากฏในการเปลี่ยนชื่อมณฑล โดยเอาทิศที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางเป็นชื่อมณฑล ความเป็นคนอื่นของลาวจึงหมดความสำคัญ แม้แต่เงี้ยว เชน และเขมร ก็ถูกจัดว่าเป็นคนไทย (โปรดดู ๑๖) สำหรับคนจีนแม้ว่าในรัชกาลที่ ๕ จะมีคน

จีนอยู่ในประเทศจำนวนมาก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของ
คนจีนต่อเศรษฐกิจของประเทศจนไม่เน้นความเป็นคนอื่นของคนจีน รายได้จากคนจีนนั้นมาก
ไพศาล เช่น รายได้จากอากรบ่อนเบี้ย อากรฝิ่น อากรสุรา อากรการพนัน อากรหวย ค่าสัมปทานและ
ค่าภาคหลวงจากเหมืองแร่ ป่าไม้ ภาษีผ่านด่านและภาษีศุลกากร เมื่อเสด็จหัวเมืองปักขไค พ.ศ.
๒๔๓๔ ทรงชื่นชมหัวหน้าจีนและจีนทั่วไปที่ระนองเป็นอย่างมาก พระราชหัตถเลขาถึงที่ประชุม
เสนาบดีซึ่งรักษาพระนคร มีความว่า

“เมื่ออยู่ที่เมืองระนอง พวกจีนที่ท้องตลาดมาหาเกือบจะหมดเมือง...

การรับรองเลี้ยงดูของพระยาระนองแข็งแรงอย่างยิ่ง

พี่น้องลูกหลานกลมเกลียวกัน...การทำนุบำรุงแล

รักษาย่านเมืองเขาบำรุงจริงๆ รักษาจริงๆ

โดยความฉลาดและความตั้งใจยากที่จะหาผู้รักษา

เมืองผู้ใดเสมอเหมือนได้...” (บ : ๒๘๘-๒๘๙)

ในรัชกาลที่ ๕ ภาพของจีนถูกเน้นในแง่ผู้มา “อาไศรย” ควรร่วมแรงทำการรักษาบ้านเมือง
ซึ่งตัวได้มาอาศัย (๕ : ๒๗๒) ในปลายรัชกาลแม้ว่าคนจีนจะเริ่มตั้งองค์กรหรือสมาคมที่เคลื่อนไหว
ทางการเมืองซึ่งมีทั้งฝ่ายที่สนับสนุนราชวงศ์ชิงและฝ่ายก๊กมินตั๋ง โดยที่เจ้ากรมกองตระเวนมีความ
เห็นว่า การตั้งสโมสรของชาวจีนเป็นเครื่องมือขยายอำนาจของพ่อค้าจีนในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะ
สโมสรพานิชจีนนั้น จะเป็นคู่ทางสำหรับการขยายอำนาจของรัฐบาลจีนเข้าสู่ชุมชนชาวจีนในกรุง
เทพฯ (๒๓ : ๑๖๐) แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงเห็นอกเห็นใจพ่อค้าจีนอยู่
มาก ทรงพระราชดำริว่า พ่อค้าจีนจำเป็นต้องตั้งสโมสรเพื่อแก้ไขปัญหาคือพิพาททางการค้า เนื่อง
จากชาวจีนในไทยมีมากและทำการค้าที่ใช้ทุนรอนมาก ข้อพิพาททางการค้าและปัญหานี้สินจึงมี
เสมอ การขึ้นศาลจึงเป็นปัญหาต่อคนจีนจริงๆ เพราะสิ้นเปลืองเวลามาก (๒๓ : ๑๖๕)

ส่วนฝรั่งนั้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นปัญหาใหญ่สำหรับพระองค์ยิ่งกว่าชาวจีน ด้านหนึ่ง
ปัญหาการขาดคนที่มีความรู้ “หาคนไทยให้มีความรู้ ความคิด แลความอุสาหะ ความกล้า...ยังไม่ได้” (๕ : ๒๘๖) ทำให้ต้องใช้ฝรั่งเป็นข้าราชการและเป็นที่ปรึกษาจำนวนมาก แต่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ “รังเกียจแต่ว่าเอาฝรั่งปนหัวน่านในออฟฟิศ” (๕ : ๒๗๒) ทรงรู้สึก
ว่า “ฝรั่งมันหมิ่นประมาทคนไทยเหลือกำลัง” (๘ : ๒๔๑) และในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ ก็ทรงรู้สึก
ว่า “อังกฤษโกงมากขึ้นทุกที มันจะจวนเอาเมืองเราออกกระมัง” (๘ : ๑๒๖) ทรงรำพึงว่า “เมื่อไรหนอ
เราจะสิ้นความหลงว่าอังกฤษเป็นมิตร” (๘ : ๒๔๕) อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าฝรั่งมีอำนาจมากจนไม่อาจเป็นปฏิปักษ์ต่อฝรั่งได้โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัง เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒

อาจกล่าวได้ว่าในรัชกาลที่ ๕ ความสำเร็จในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและการดำเนินนโยบายต่างประเทศกับมหาอำนาจตะวันตกอย่างระมัดระวัง กระทำโดยอาศัยกลไกของระบบราชการที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์โดยไม่จำเป็นต้องสร้างสำนึก “พวกเรา” และ “พวกเขา” หรือ “คนอื่น” เพื่อเป็นฐานในการสร้างเอกภาพทางความคิด “ความเป็นไทย” ก็มีความหมายบางอย่าง เช่น ทรงใช้คำว่า “เรียบร้อยเป็นไทยๆ” (๘ : ๔๑) หรือ “ความประพฤติทางธรรมของไทย ความเคารพต่อบิดามารดาเป็นการสำคัญยิ่งใหญ่อ” (๒๓ : ๑๒๔) เป็นต้น แต่ไม่มีการนิยามความเป็นไทยเพื่อเป็นฐานในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายในและความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

ในรัชกาลที่ ๖ ปัญหาความเป็นพวกเราหรือพวกเขาหมดไปแล้ว ความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกก็คลี่คลายไปในทางที่ดี จนมีการแก้ไขสนธิสัญญาหลายข้อซึ่งทำให้อำนาจในการเก็บภาษีและการศาลของไทยดีขึ้น แต่จีนเป็นปัญหาทางการเมืองที่สำคัญในขณะที่ความสำคัญทางเศรษฐกิจของคนจีนต่อประเทศสยามลดน้อยลง นับเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นวิธีสร้างเอกภาพแก่ “ชาติไทย” โดยทำให้จีนเป็น “คนอื่น” ที่คนไทยจะต้องกีดกัน, ระมัดระวัง, ไม่หลงเชื่อและไม่พึ่งพา

ปัญหาทางการเมืองจากชาวจีน

การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวจีนในประเทศไทยเข้มข้นขึ้นด้วยปัจจัยแวดล้อมที่เปลี่ยนไป ที่สำคัญคือ ในต้นทศวรรษ ๒๔๕๐ ไทยประสบความสำเร็จในการแก้ปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต นายทุนชาวจีนในกรุงเทพฯ ที่เคยได้รับความคุ้มครองจากชาติตะวันตกในฐานะคนในบังคับเริ่มวิตกกังวลจนต้องรวมตัวกันทุกกลุ่มภาษาพูดเป็นครั้งแรกเพื่อจะจัดตั้งองค์กรที่จะทำหน้าที่คล้ายสถานกงสุลซึ่งเท่ากับว่าชาวจีนเริ่มพยายามสร้างอำนาจทางการเมืองของตนเองนอกเหนือจากอำนาจทางเศรษฐกิจ (๒๓ : ๑๓๖) ในช่วงเวลาเดียวกันความขัดแย้งทางการเมืองในประเทศจีนส่งผลให้ทั้งฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายก๊กมินตั๋งพยายามแสวงหาความสนับสนุนจากชาวจีนโพ้นทะเล ในวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ ชุนฮัดเซินเข้ามาอภิปรายที่สโมสรจีนกรุงเทพฯ ปลุกเร้าความรู้สึกชาตินิยมด้วยการโจมตีว่าคนไทยใช้อำนาจกดขี่จีนและทำให้ชาวจีนกลายเป็นชาติต่ำต้อย (๒๓ : ๑๔๒) ภายใต้อิทธิพลของชุนฮัดเซิน นายกสมาคมลุงหมิงฮ่วยอันเป็นสมาคมได้คิดซึ่งสนับสนุนพรรคก๊กมินตั๋งได้ผลักดันให้สมาคมลับของจีนและสองแห่งซึ่งเคยแข่งขันกันให้รวมตัวกันเพื่อชาติ และเมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ เมื่อพรรคก๊กมินตั๋งได้ชัยชนะในประเทศจีน สมาคมชาวจีนในประเทศไทย

ไทยทั้งสามคมที่ถูกต้องตามกฎหมายและสมาคมลับก็ยิ่งเคลื่อนไหวคึกคักมากขึ้นเป็นปัจจัยหนึ่งผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนนโยบายต่อชาวจีน

ในรัชกาลของพระราชนิพนธ์ แม้จะทรงแสดงพระราชดำริว่า “เราไม่ปรารถนาที่จะให้จีนเข้าพวกกันแข็งแรงขึ้นและมีท่าทางที่จะมากล่าวอะไรกับเราที่เป็นทางการแทนเวลาที่ไม่มีกงสุลเหมือนกับให้มีอำนาจงอกงูขึ้นในพวกเขา ถ้าหากว่าพูดจาอย่างใดต้องให้เป็นการร้องทุกข์แลเราสงเคราะห์เหมือนอย่างเปนพลเมือง นี่เป็นข้อปรารถนา” (โปรดดู ๓๓) แต่เมื่อมีการเคลื่อนไหว “เข้าพวกกัน” ในหมู่ชาวจีน ก็มีได้ทรงขัดขวางโดยใช้วิธีรุนแรง ดังความในพระราชหัตถเลขาถึงพระยาอัษฎานุประดิษฐ์ซึ่งเป็นจีนคนหนึ่ง ความว่า

“ความคิดดังงูไฉนแลชันยัคเซนสองจำพวกนี้...เป็นธรรมดาที่ใคร ๆ จะต้องเห็นว่าถึงงูไฉนก็เข้าถูกมากกว่าชันยัคเซน แต่ผลที่จะมาถึงเมืองเรานั้นไม่ดีทั้งสองทาง เราไม่อยากให้มีไปลิติคัลโอปิเนียนในหมู่พวกจีนในเมืองเราเลย เพราะฉะนั้นพวกใดก็ดี ถ้าจะขอให้เจ้าช่วยเอนเคอเรา ในทางที่จะตั้งไปลิติคัลปาติในอาณาเขตร์เรา ขอให้เคลื่อนไหวเสีย การที่จะปิดขาคณางจะไม่อยู่เสียแล้ว เปนแต่เราจะต้องระวังไม่ให้ไซไซตึ้งซึ่งเกี่ยวแก่ไปลิติกเหล่านี้ได้รับประโยชน์ พิเศษนอกจากความจำเป็น”(โปรดดู ๓๔)

เข้าใจว่าผลประโยชน์จากเงินภาษีอากรและค่าสัมปทานกับค่าภาคหลวงที่เก็บจากชาวจีน และการค้าของชาวจีนที่ทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้นมีส่วนทำให้พระองค์ทรงอะกุ่มอ่วยต่อชาวจีนดังกล่าวมาแล้ว แต่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่รัฐบาลได้จากชาวจีนลดน้อยลงในรัชกาลที่ ๖ และความสำคัญของชาวจีนต่อระบบเศรษฐกิจไทยในรัชกาลที่ ๖ ก็ลดลงด้วย เมื่อต้องประสบกับปัญหาการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวจีน การเลือกชาวจีนให้เป็น “คนอื่น” จึงกระทำไม่ได้สะดวกขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยรัชกาลที่ ๕ ชาวจีนมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจไทยในรัชกาลที่ ๖ น้อยลง ในทศวรรษ ๒๔๕๐ เป็นต้นมา ทุนจากตะวันตกหลังไหลเข้ามาลงทุนในกิจการเหมืองแร่เพราะราคาดีบุกในตลาดโลกสูงขึ้นมาก เช่นเดียวกับกิจการป่าไม้ ผู้รับสัมปทานที่เป็นชาวจีนลดลงจากร้อยละ ๕๘ ของพื้นที่ป่าทั้งหมดในปี ๒๔๓๘ เหลือเพียงร้อยละ ๑๔ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ และการส่งออกไม้สักก็ตกอยู่ในมือบริษัทอังกฤษมากขึ้น ในด้านกิจการโรงสี ในปี ๒๔๕๖ โรงสีข้าวสยามและโรงสีข้าวในเครือซึ่งเป็นของคนจีนปิดกิจการลงถึง ๓๔ โรง เนื่องจากธนาคารจีนสยามปิดกิจการเพราะผู้บริหารธนาคารนำเงินไปใช้ผิดทาง จากการที่ระบบบริหารธนาคารไม่รัดกุมพอ และ

ที่สำคัญรายได้จากภาษีทางอ้อมที่รัฐบาลเคยได้จากคนจีนเป็นเงินจำนวนมหาศาล เช่น อากรฝิ่น อากรบ่อนเบี้ย ก็ค่อยๆ ลดลงจนมีการยกเลิกอากรบ่อนเบี้ยและอากรฝิ่นอย่างสิ้นเชิงในปี พ.ศ. ๒๔๖๑-๒๔๖๒ ก่อนหน้านี้อากรทั้งสองชนิดนี้เคยมีมูลค่าถึงประมาณร้อยละ ๔๐ ของรายได้ทั้งหมดของรัฐบาล (๑ : ๒๐๒-๒๒๑)

อนึ่ง ในขณะที่มีปัญหาชนบางท่าน เช่น พระยาสุริยานุวัตร และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เรียกร้องให้รัฐบาลแก้ปัญหาชาวนา เข้าใจว่าพ่อค้าชาวจีนในกรุงเทพฯ ก็คงเห็นด้วย ดังปรากฏว่า หนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์ของเชียวสุคเต็งได้วิเคราะห์ปัญหาความทรุดโทรมของการค้าว่า “ผลที่ราษฎรได้เงินจากสินค้าชาวลดน้อยลงไปนั้นแล เปนปัจจัยทำให้การค้าขายอื่นๆ พลอยทรุดโทรมลง” (โปรคดู ๔๕) ปรากฏว่าในช่วงที่เกิดวิกฤตการณ์ข้าวในทศวรรษ ๒๔๕๐ กิจการของนายทุนจีนประสบภาวะขาดทุนหรือต้องล้มละลายเดือนละหลายๆ ราย (๒๑ : ๑๓๒) ชาวจีนจำนวนหนึ่งจึงอาจสนับสนุนระบอบสาธารณรัฐในประเทศไทยเพื่อแก้ปัญหาชาวนาซึ่งจะเป็นปัจจัยให้การค้าของคนจีนฟื้นตัวขึ้น เช่นในกรณีเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๓๐ เชียวสุคเต็งอาจเป็นคนหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังก็เป็นได้ (โปรคดู ๔๗ : ๒๑๒-๒๑๔)

ในท่ามกลางเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมืองเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกสร้างความเป็น “คนอื่น” ให้แก่ชาวจีน พระองค์ทรงเน้นว่าต้องเป็นไทยหรือไม่ก็เงิน จะเป็นทั้งสองอย่างไม่ได้ (๒๕ : ๑๖) และทรงแสดงเจตน์จำนงว่า “ข้าพเจ้า...จะล้มล้างความหลงเชื่อว่าเงินเป็นส่วนหนึ่งแห่งชาติไทย” (๒๕ : ๑๕) เพราะ “จีนแท้...เขาเป็นชาวต่างชาติแท้จริง” (๒๕ : ๑๘) “ลูกจีนที่ตั้งใจจะกลายเป็นไทยแท้ก็มีแต่...น้อยนัก” (๒๕ : ๑๖) หากตั้งใจกลายเป็นไทยแท้ต้องแปลงชาติและคตินิยมจากการสมาคมกับจีน จึงจะนับว่าเป็น “พวกเราแท้” (๒๕ : ๔๑)

เกณฑ์ในการพิจารณาว่าใครเป็นไทยหรือจีน ได้แก่ กำเนิด นิสัย ความเห็น ภาษา และโดยความสมัครใจ (๒๕ : ๑๘) แต่ภาษาสำคัญมาก เพราะ “ภาษาเป็นเครื่องผูกพันมนุษย์ต่อมนุษย์แน่นแฟ้นยิ่งกว่าสิ่งอื่น ...” (๒๕ : ๒๒๕) ทำให้ “รู้สึกเป็นพวกเดียวกัน” (๒๕ : ๒๒๕) และพูดภาษาใดแสดงว่ารักชาติต่อชาตินั้นโดยจริงใจ (๒๕ : ๒๒๗) อย่างไรก็ตามสิ่งสำคัญที่สุด คือ ความจงรักภักดี ซึ่งหมายถึงความเสียสละ “ถ้าเขาจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม เขาจึงจะเป็นไทยแท้” (๒๕ : ๒๒๘) และชาติไทยนั้นจะมั่นคงได้ก็ด้วยความรักชาติของคนไทยโดยเฉพาะ (๒๕ : ๖)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำแนกคนจีนเป็นหลายประเภท ซึ่งหมายความว่าคนจีนเหล่านั้นมีระดับของความเป็น “คนอื่น” ไม่เท่ากัน จีนแท้กลับมีความเป็น “คนอื่น” น้อยกว่า พวก “จีนครึ่งไทยครึ่ง” เช่น จีนกุลีนั่นเป็นจีนแท้เพราะเป็นพวกที่ไม่พยายามเรียนภาษาไทย ต่างจากไทยทั้งความนิยมและความคิด (๒๕ : ๒๒๗) แต่ทรงมีพระราชดำรัสว่า “จะนับจีนพวกนี้

ปนไทยก็ได้ แต่โดยเหี้ยมด้อยอย่างมากเต็มที่” (๒๕ : ๒๒๗) หรือพวกจีนในกรุงเทพฯ ก็เป็นจีนแท้ๆ เพราะอยู่รวมกันจำนวนมาก และทำตัวออกห่างไม่สนิทสนมกับคนไทย เนื่องจากไม่มีความจำเป็นต้องขอความช่วยเหลือหรือสมาคมกับคนไทย แต่จีนพวกนี้มีความเป็น “คนอื่น” น้อย เพราะ “ยังมีความใคร่ที่จะทำไมตรีและฟังเหตุฟังผล” จนกว่าจะมี “หัวหน้าสมาคมลับของเขา...เอาไปเสี้ยมสอน เมื่อนั้นเขาก็กลายเป็นคนที่ไม่ฟังเหตุฟังผล” (๒๕ : ๑๕) ซึ่งทำให้เขากลายเป็น “คนอื่น” อย่างแท้จริง

ส่วนพวก “จีนครึ่งไทยครึ่ง” หรือ “คนซึ่งเป็นไทยโดยกำเนิด เป็นจีนโดยอาชีพะ เป็นอังกฤษโดยทะเบียนนั้น” “มีความเป็น” “คนอื่น” มากที่สุด เป็นพวกที่คนไทยต้องระวังอย่าหลงเชื่อ “คนชนิดนี้เปรียบเหมือนกิ่งก้านซึ่งเปลี่ยนสีให้เหมาะแก่พื้นที่ ในเวลาที่เข้ามาอยู่ในหมู่ไทยก็เป็นไทย ครั้นเข้าไปในพวกจีนก็เป็นจีน...มีอยู่หลายคนที่อยู่ในบังคับฝรั่ง และจำพวกนี้แหละมักจะเป็นพวกนักพูดการเมือง อยู่ในหมู่พวกจีนครึ่งไทยครึ่ง ซึ่งตั้งตนว่าเป็นหัวหน้าในความคิดสมัยใหม่ คือพวกนักพูดและพวกหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ...คนจำพวกนี้จะเป็นอะไรก็เป็นที่ได้เพื่อความสะดวก...” (๒๕ : ๑๖-๑๘)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นความแตกต่างระหว่างคนไทยกับคนอื่นในแง่ของความเจริญและการมีค่านิยมที่แตกต่างกันด้วย “ถึงแม้ว่าเราจะได้ถึงความเจริญภายหลังจีนก็ตามเถิด...เราได้ทะยานผ่านหน้า” (๒๕ : ๘๒) “เราไม่เหมือนจีนซึ่งรักแต่เงินอย่างเดียวและมักเป็นคนตระหนี่เบียดกรอ...พวกไทยเราแม้จะจนด้วยเงินทองก็มักจะบริบูรณ์ด้วยความพอใจมีความสุข” (๒๕ : ๕๑)

นอกจากความแตกต่างระหว่าง “พวกเรา” กับ “คนอื่น” เช่นนี้แล้ว พระองค์ยังทำให้ “คนอื่น” ไม่มีสิทธิ์เป็นส่วนหนึ่งแห่งชาติไทย “เขาเป็นคนต่างชาติแท้จริง” ทั้งโดยกำเนิด โดยนิสัย โดยความเห็น โดยภาษา และในที่สุดโดยความสมัครของเขา (๒๕ : ๑๘) เมื่อถึงเวลาที่เรารู้จักกับเขาแล้ว เขาอาจจะทิ้งเราเสียก็ได้” (๒๕ : ๔๑) “เราจะหวังว่าเขาจะตายด้วยเรานั้นไม่ได้” (๒๕ : ๔๐) “ดังนั้นเราจึงต้องไม่หวังพึ่งคนอื่น ต้องพึ่งตนเองให้มากที่สุด พวกเราจงมาพากันทำประโยชน์ให้แก่ชาวเรามากที่สุดที่จะทำได้ โดยไม่ต้องอาศัยชาวต่างชาติ” (๒๕ : ๔๒ - ๔๓)

การจินตนาการถึง “คนอื่น” ดังกล่าวนี้น่าจะส่งผลให้คนไทยเกิดความสำนึกในความเป็น “พวกเรา” มั่นคงแน่นแฟ้นขึ้น และขมอดทนและเสียสละทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อ “พวกเรา” ซึ่งจะดำรงอยู่อย่างเจริญรุ่งเรืองมั่นคงและมีอิสรภาพสืบไปในอนาคต

นอกจากจีนแล้ว ยังมีชาวต่างชาติอีกกลุ่มหนึ่งที่มีฐานะเป็น “คนอื่น” แต่เป็น “คนอื่น” ที่อยู่ในสถานภาพเหนือกว่าซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาจะให้ “พวกเรา” ขอม

รับชาติไทยและพระมหากษัตริย์ไทยว่ามีความเจริญและมีเกียรติยศและเป็นส่วนหนึ่งแห่งประชาคม
เหล่านั้น นั่นคือประเทศยุโรป

ด้วยภูมิหลังที่ทรงศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษนานถึง ๕ ปีเศษและทรงสนพระทัยศึกษา
วรรณคดีและปรัชญาตะวันตกเป็นการส่วนพระองค์ยอมทำให้ชื่นชมอารยธรรมตะวันตกมากเป็น
พิเศษ อำนาจและความเจริญของตะวันตกทำให้อารยธรรมตะวันตกมีฐานะเป็นอารยธรรมที่สูงที่สุด
ในโลกในเวลานั้น และการศึกษาวรรณคดีและปรัชญาก็นับลักษณะสากลของความคิดและอารมณ์
ความรู้สึกร่วมกันของมนุษย์ ดังนั้น แม้จะทรงระมัดระวังที่จะไม่ทรงสร้างภาพตะวันตกทำให้เป็น “คน
อื่น” ที่เหนือกว่าชาติไทยและคนไทย และไม่ทรงแสดงให้เห็นอย่างโจ่งแจ้งว่าทรงปรารถนาจะลอก
เลียนอารยธรรมตะวันตกหรือเห็นอารยธรรมตะวันตกเป็นแม่แบบเพราะจะเป็นการแสดงถึงสถานะ
ที่ต่ำต้อยของไทยดังกล่าวนั้นแล้ว แต่ความชื่นชมตะวันตกเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัด ทรงทำให้คนไทยเห็น
ว่าการที่ประเทศยุโรปยอมรับและต้อนรับประเทศและพระมหากษัตริย์เข้าเป็นสมาชิกนั้นเป็น
เกียรติยศ และเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงความเจริญตามมาตรฐานสากลตลอดจนอิสรภาพของสยามด้วย

ในงานพระเฉลิมพระชนมพรรษาแต่ละปี เมื่อทรงมีพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์
และข้าราชการจะทรงถือโอกาสแถลงผลงานของรัฐบาลในรอบหนึ่งปีที่ผ่านมา ในการนี้พระองค์จะ
ทรงเน้นถึงความสำเร็จในการเข้าเป็นสมาชิกของนานาอารยประเทศเป็นอย่างมาก เช่น ๑ มกราคม
พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงมีพระราชดำรัสความว่า

“ทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศ...

มีความยินดีที่สามารถจะแสดงพะยานปรากฏว่า

ทรงพระราชไมตรีค่อนข้างจะเจริญดียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนอีก

กล่าวคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษได้ทรงแสดงความ

ไมตรีแก่เราเป็นพิเศษ คือได้ทรงขอให้เรารับตำแหน่งนายพลเอก

พิเศษในกองทัพอังกฤษ ทั้งได้ทรงรับคำเชิญของเราให้ทรง

รับพระยศเป็นนายพลพิเศษในกองทัพบกสยามด้วย (๒๕ : ๑๔๕-๑๔๖)

ทรงเห็นว่าทั้งสองกรณีนับว่าเป็นเกียรติยศของพระองค์และกองทัพบกสยาม และไม่เคยมี
มาก่อนในบรรดาประเทศใดๆในบูรพาทิศ ความยินดีที่พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษกลายเป็นนายพล
พิเศษในกองทัพไทยและพระเจ้าแผ่นดินไทยจะกลายเป็นนายพลพิเศษแห่งกองทัพอังกฤษเช่นนี้
สะท้อนถึงความปรารถนาเล็กๆที่จะทำให้ “พวกเรา” และ “คนอื่น” กลายเป็นพวกเดียวกัน การเข้า
ร่วมสงครามโลก ครั้งที่ ๑ คงจะเกิดจากความปรารถนานี้ด้วย

๑ มกราคม ๒๔๖๒ ทรงมีพระราชดำรัสถึงการที่ประเทศสยามเข้าไปร่วมใน “กิจการที่เกี่ยวกับนานาชาติ” อย่างชัดเจน เช่น การแลกเปลี่ยนสัตยาบันในสัญญาสันติภาพ การเข้าร่วมประชุมที่ลอนดอนว่าด้วยอุทกศาสตร์เพื่อกำหนดอัตราการคำนวณเวลา การที่กรรมการกาชาดสากลที่เขเนวได้รับรองสภาการกาชาดของเราเข้าไปในสมาคมกาชาดระหว่างประเทศ การที่ประเทศสยามมีผู้ทางที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสายการบินระหว่างประเทศ (๒๕ : ๒๕๔-๒๕๘)

๑ มกราคม ๒๔๖๓ ทรงมีพระราชดำรัสว่า “ความวิสาสะระหว่างประเทศมีมากขึ้นทั่วโลก ส่วนประเทศเราโดยเหตุที่ได้แสดงคนเข้าข้างฝ่ายสัมพันธมิตรร่วมคิดกับผู้รักษารัฐธรรม จึงได้รับการต้อนรับจากอารยชนทั้งหลายเป็นอย่างดี...และข้อสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งก็คือเราได้พร้อมใจกับราชสัมพันธมิตรสหประชาชาติ ตั้งสมาคมแห่งชาติขึ้นอันหนึ่งเพื่อรักษาความสงบตามทำนองคลองธรรม” (๒๕ : ๓๕๕-๓๕๖)

พระราชดำรัสทั้งสองวาระนี้สะท้อนถึงความพอพระทัยที่ “พวกเรา” กลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับ “คนอื่น” ซึ่งหมายถึงตะวันตกอย่างชัดเจน และนับว่าความพยายามของพระองค์ที่จะยืนยันว่า “ความเป็นไทย” มีลักษณะสากลหรือมีความเป็นอารยได้บรรลุถึงเป้าหมายที่ทรงวางไว้แล้ว

เป็นที่น่าสังเกตการเน้นความสำเร็จในการเข้าสมาคมกับ “คนอื่น” ซึ่งมีอารยธรรมสูงส่งว่าเป็นเกียรติยศของชาติไทยและของพระมหากษัตริย์และเป็นเครื่องยืนยันในความสวัสดีของ “ความเป็นไทย” ที่ได้ร่วมจรโลงธรรมที่เป็นสากลเช่นนี้ เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ ๖ นับเป็นแนวโน้มใหม่ที่ไทยจะยึดถือสืบต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๖ แต่หากกล่าวเฉพาะในรัชกาลที่ ๖ แล้ว การประกาศความสำเร็จเช่นนี้มุ่งให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการซึ่งมองเห็นตะวันตกเป็นประเทศที่อยู่บนจุดยอดสุดของความสวัสดีบังเกิดความพึงพอใจที่พระมหากษัตริย์ทรงทำให้ไทยได้เลื่อนสถานภาพขึ้นไปเสมอภาคกับนานาชาติอารยประเทศ เป็นเครื่องยืนยันในความเป็นสากลหรือความอารยะของ “ความเป็นไทย” และยืนยันความสำคัญและความสำเร็จของระบอบราชาธิปไตยในประเทศและชาติไทยตรงตามพระราชประสงค์ด้วย

อนึ่งควรกล่าวด้วยว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแตกต่างจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องสำคัญอีกประการหนึ่งคือจินตนาการเกี่ยวกับอนาคตของประเทศสยาม สมเด็จพระราชบิดาทรงผ่านช่วงเวลาที่พระมหากษัตริย์ปราศจากพระราชอำนาจและเจ้านายไม่มีอะไรจะทำมาแล้ว จึงทรงตระหนักว่าในภายภาคหน้าไม่ช้าก็เร็วเมื่อถูกข้าราชการมีการศึกษามากขึ้นก็จะมีเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เคยพระราชดำริถึงกาลข้างหน้าที่จะมีการเปลี่ยนระบอบการปกครองเลย เพราะ “วิธีปกครองอย่างราชาธิปไตยเป็นนิติธรรมของเราสืบมาแต่โบราณ” (๒๕ : ๕๒) ซึ่งนิติธรรมอันเป็นสาระของ

ความเป็นไทยนี้ย่อมไม่เปลี่ยนแปลง กรณีคติฐานีซึ่งเชื่อกันว่าทรงวางรากฐานระบอบประชาธิปไตยนั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นระบอบราชาธิปไตยอย่างไม่ต้องสงสัย เห็นได้จาก “ธรรมเนียมปกครองคณะนคราภิบาล พระพุทธศักราช ๒๔๖๑” ซึ่งเน้นว่าอำนาจที่ชาวคติฐานีใช้และแสดงความคิดเห็นในวิธีการจัดการปกครองตนเองในกิจการต่างๆ เป็น อำนาจ “พระราชนาน” (๒๕ : ๑๒๓) “ส่วนอำนาจในการแผนกใดซึ่งยังมิได้ทรงพระกรุณาประสิทธิประสาทให้, ก็ยังคงอยู่ในรัฐบาลส่วนกลางซึ่งมีขอรวมอยู่ในพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” (๒๕ : ๑๒๓) แม้แต่ันคราภิบาลอันเป็น “ผู้ซึ่งราษฎรในจังหวัดคติฐานี...พร้อมใจกันเลือกตั้งขึ้นเป็นผู้ปกครองชั่วปีหนึ่งๆ” ก็จะปกครองได้ ต่อเมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุมัติ (๒๕ : ๑๓๐) นอกจากนี้ในเวลาต่อมามีพระราชกำหนดเพิ่มเติมและแก้ไขธรรมเนียมปกครองพระนคราภิบาลคติฐานีโดยกำหนดให้มี “เชษฐบุรุษกิตติมศักดิ์” ซึ่งมีสถานะและอำนาจคล้ายวุฒิสมาชิก แต่ได้มาโดยการใช้ อำนาจแต่งตั้งโดยคณะนคราภิบาลไม่ใช่การเลือกตั้ง ทั้งยังเป็นตำแหน่งที่ไม่มีวาระคืออยู่ในตำแหน่งตลอดชีวิตด้วย (๒๕ : ๕๐-๕๐)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเน้น “บุญคุณ” ของพระมหากษัตริย์มากกว่าที่พระราชบิดาทรงเน้น สะท้อนจากพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการในงานเฉลิมฉลองพระชนมพรรษา ๑ มกราคม ๒๔๕๗ ความว่า

“ท่านทั้งหลายที่ได้รับความอุปถัมภ์จากเรา ต้องรู้สึกรับคุณของเรา
และต้องมีความกตัญญูต่อเรา เมื่อมีความกตัญญูแล้ว ต้องแสดงกต
เวทีก็คือตอบแทนคุณของเราบ้าง” (๒๕ : ๓๔๘)

การเก็บภาษีในรัชกาลที่ ๕ ทรงถือว่าเป็นการเปลี่ยนเงินกำไรของราษฎรเพื่อนำมาใช้ในราชการและเงินนั้นมาจากราษฎรก็ย่อมต้องใช้เพื่อประโยชน์และความสุขของราษฎร แต่ในรัชกาลที่ ๖ ทรงอ้างแนวคิดเดิม นั่นคือ “การเสียภาษีอากรแต่โบราณท่านเรียกราชพลี, หมายความว่าเหมือนของถวายแด่พระมหากษัตริย์เพื่อตอบแทนพระคุณของท่านที่ปกครองประชาชนให้ได้รับความร่มเย็น...และแท้จริงเงินที่ราษฎรเสียเป็นส่วนภาษีอากรนั้นก็มิใช่ว่าจะไปไหนเสีย, ก็เป็นเงินที่ใช้ในการปกครองทำคุณประโยชน์แก่ผู้เสียภาษีนั่นเอง...”

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำไทยคำใหม่ๆ เรียกข้าราชการและราษฎรแทนการใช้คำเดิมที่เคยใช้กันมาตามประเพณี คือ เรียกข้าราชการว่า “ผู้รับใช้” มิใช่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและเรียกราษฎรว่า “ข้าแผ่นดิน” มิใช่อาณาประชาราษฎร ก็เป็นการเน้นความสัมพันธ์ฉันเจ้ากับข้า ที่ฝ่ายหนึ่งมีทั้งอำนาจและบุญคุณ อีกฝ่ายหนึ่งต้องยอมรับอำนาจและตอบแทนบุญคุณตลอดไป

ชาติไทยซึ่งประกอบไปด้วย “พระประมุข” “คนใช้” และ “ข้าแผ่นดิน” แวดล้อมด้วย “คนอื่น” ในจินตนาการของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงแตกต่างจากพระราชอาณาจักรสยามซึ่งมี “พระเจ้าแผ่นดิน” “ข้าทูลละอองธุลีพระบาท” ซึ่งช่วยราชกิจ และ “อาณาประชาราษฎร์” ทั้งไทย ลาว กระเหรี่ยง ฯลฯ ผู้ควรได้รับความเมตตากรุณาเสมอหน้ากันเป็นอย่างมาก

จินตนาการของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นนี้นับว่าขัดแย้งกับกระแสความคิดที่ให้ความสำคัญแก่ราษฎรซึ่งเริ่มแพร่หลายในสมัยนั้น และเมื่อความเชื่อถือในตัวพระเจ้าแผ่นดินไม่เกิดขึ้นในหมู่ “คนใช้” และ “ข้าแผ่นดิน” สมดังพระราชประสงค์ ความคิดที่เน้น “ความเป็นไทย” อันเป็นวิญญาณและดวงใจของชาติไทยจึงไม่มีพลังแต่อย่างใดในการทำให้ “คนใช้” และ “ข้าแผ่นดิน” รักชาติซึ่งมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลาง

การสร้าง “ความเป็นไทย” โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ในขณะที่การสร้าง “ความเป็นไทย” โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเน้นความเป็นไทยที่มีความเป็นสากล และสร้าง “คนอื่น” เพื่อให้คนไทยผูกพันและภูมิใจในชาติไทยของตน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นลักษณะเฉพาะหรือเอกลักษณ์ของความเป็นไทย และมีได้ทรงสร้าง “คนอื่น” ขึ้นมาบนเอกลักษณ์ไทยที่ทรงสร้างขึ้นนี้ทรงเป็นคุณสมบัติที่มีอยู่ในชาติไทย และคนไทยอย่างยั่งยืนตลอดช่วงเวลาอันยาวนานในประวัติศาสตร์ยังคงดำรงอยู่ในปัจจุบันและจะดำรงสืบต่อไปในอนาคต อันทำให้ชาติไทยดำรงอยู่และเจริญรุ่งเรืองมาได้แม้จะเกิดภาวะวิกฤติขึ้นในบางสมัย เอกลักษณ์ดังกล่าวได้แก่ ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ชาติ ความปราศจากวิหิงสา และความฉลาดในการประสานผลประโยชน์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแตกต่างจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในแง่ที่ได้ทรงมองหาความเป็นไทยแท้ เพราะทรงเห็นว่าวัฒนธรรมไทยนั้นเป็นผลมาจากความฉลาดในการประสานประโยชน์ เช่น ตัวอักษรไทย ทรงอธิบายว่า

“ไทยมาได้ปกครองพลเมืองซึ่งนิยมประเพณี ขนบธรรมเนียมอย่าง
ขอมอยู่โดยมาก วิสัยไทยรู้จักเลือกเห็นขนบธรรมเนียมประเพณี
ชาวต่างประเทศอย่างใดดี และถ้าไม่ได้ฝืนต่อผลประโยชน์ของ
ตนก็มักประพฤติตามหรือแก้ไขให้เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น ดังแก่

๖ พระนิพนธ์ “ไทยรบพม่า” มิได้ทรงเน้น “คนอื่น” แต่เน้นความรักภักดีต่อชาติ ภาพของพม่าและกัมพูชาในพระนิพนธ์นี้ถูกใช้เพื่อเน้นว่าความรักภักดีทำให้ไทยต่อสู้ผู้รุกรานและไม่ยอมอยู่ใต้อาณาจักรอื่น

อักษรขอมเป็นอักษรไทยเป็นต้น” (ตำนานพุทธเจดีย์สถาน ๖๘)

ดนตรีไทยอันเป็นส่วนหนึ่งของ “ความเป็นไทย” ก็แสดงถึงความฉลาดในการประสานประโยชน์เช่นกัน ทรงอธิบายว่า “พวกชาวอินเดียได้นำแบบแผนมาสู่ประเทศนี้ตั้งแต่ครั้งขอมยังเป็นใหญ่ ครั้นไทยมาปกครองก็รับต่อมาจากพวกขอม คิดแก้ไขเปลี่ยนแปลงโดยลำดับมา จนเป็นเครื่องคิดสติปัญญาที่ไทยเรารุ่นกันทุกวันนี้ (๑๔ : ๓-๔)

หรือ “ความเป็นไทย” ที่สะท้อนอยู่ในสถาปัตยกรรม ก็แสดงออกถึงความฉลาดในการประสานประโยชน์ ดังความที่ว่า

“การสร้างพุทธเจดีย์ในสมัยสุโขทัยจึงสร้างตามคติลังกาเป็นพื้น แต่ถึงกระนั้นพึงสังเกตเห็นอุปนิสัยของชาวชาติไทยได้ว่าไม่ทิ้งของดีของงาม แม้เกิดในลัทธิอื่นยังคิดเลือกลักษณะที่ดีงาม จากช่างต่างสำนักมาประสมกัน จึงเกิดเป็นแบบอย่างพุทธเจดีย์สุโขทัย” (๑๕ : ๑๓๔)

หรือ

“ไทยชาวกรุงศรีอยุธยาได้คุ้นเคยกับขอมมามากกว่าไทยที่เป็นชาวกรุงสุโขทัย มักจะชอบใช้ประเพณีและภาษาเขมร ตลอดจนการช่างก็ชอบแบบอย่างเขมร ด้วยเหตุนี้การสร้างพุทธเจดีย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงชอบใช้แบบเขมรเจือปนกับแบบลังกาและแบบไทย” (๑๖ : ๑๘๖-๑๘๗)

สถาปัตยกรรมไทยจึงแสดงออกถึงการผสมผสานรับเอาส่วนดีของวัฒนธรรมอื่นๆ มาปรับให้ดีขึ้นและเหมาะสมกับวัฒนธรรมไทยและกลายเป็นลักษณะเฉพาะของไทยในที่สุด

ความฉลาดในการประสานประโยชน์เช่นนี้จึงทำให้ชาติไทยกลายเป็นชาติที่เหนือกว่าพม่าซึ่งเคยเอาชนะไทยในอดีต จนพม่าเองรับเอาแบบอย่างอันรุ่งเรืองกว่าของไทยกลับไปใช้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า

“พม่าเอาอย่างไทยมาใช้มากเป็นต้นว่าลวดลายจำหลักที่เรียกว่าลายไทยคือเครื่องดนตรีและกระบวนการฟ้อนรำและขับร้องและร้องรำอย่างไทยได้แบบแผนครั้งกรุงศรีอยุธยา” (๒๒ : ๕๕)

ขณะเดียวกันสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงเน้นชาติไทยของคนไทยแท้ มักทรงใช้คำว่า “ชาวสยามทุกชาติทุกภาษาทั่วพระราชอาณาเขต” (๑๘ : ๖๐ , ๑๓๑) เมื่อทรงกล่าวถึง “ชนที่เป็นชาติไทย” ก็ทรงระบุว่า “จะเป็นไทยใหญ่ไทยน้อยอย่างไรก็ตาม” (๑๘ : ๗๗) สมเด็จพระ

กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงให้ความสำคัญแก่ข้าราชการและราษฎรซึ่งอยู่ภายใต้การ “ชักนำ” ของพระมหากษัตริย์ ทรงแสดงปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียงในวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๗๔ มีความว่า

“บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุขได้นั้น ข้อมหาชัยเหตุอันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง เป็นต้นว่าชาวเมืองนั้นทั้งที่เป็นพนักงานปกครองและเป็นทวยราษฎรมีความสามัคคีช่วยกันประกอบกิจการทะนุบำรุงบ้านเมืองในเวลาสงบภัย และช่วยกันแก้ไขความทุกข์ยากในเวลาอุทเคฐ...เพื่อรักษาบ้านเมืองให้เป็นอิสระอยู่แก่ตน... เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราช จักรวงศ์ ทรงเป็นประมุขของชาติชักนำประชาชนชาวสยามให้ช่วยกันต่อสู้ข้าศึกศัตรู และให้ช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองมีความสุขสำราญเจริญมาถึง ๑๕๐ ปี เข้าบัดนี้” (๑๘ : ๑๗๐ -๑๗๑)

ทรงนิยามความหมายของพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า

“ในส่วนพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ควรเข้าใจว่ามีใจแต่เป็นเครื่องหมายเฉลิมพระเกียรติยศเฉพาะพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่านั้น ข้อมเฉลิมเกียรติชาวสยามชั้นบรรพบุรุษของเราทั้งหลาย ซึ่งได้โดยเสด็จสนองพระเดชพระคุณ เป็นพระกำลังของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย” (๑๘ : ๑๗๑)

การที่ทรงให้ความสำคัญแก่ข้าราชการเข้าใจว่าเพื่อตอบสนองต่อกระแสความไม่พอใจของข้าราชการที่ดำเนินมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๖ แม้ว่าในปีที่แสดงปาฐกถา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ ๕ ปีเศษแล้ว แต่ปัญหาการคุ้ยข้าราชการก็ก่อให้เกิดความไม่พอใจอย่างกว้างขวาง นอกจากนั้นการเปลี่ยนเสนาบดีจากข้าราชการมาเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงในรัชกาลที่ ๗ ก็ทำให้กลุ่มข้าราชการที่เคยฝากตัวกับเสนาบดีที่เป็นข้าราชการชั้นสูงและมหาศาลในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ ๖ ยากจะกลับตัวได้ทัน ข้าราชการเหล่านี้คงประสบปัญหาในด้านความก้าวหน้าของชีวิตราชการอยู่ไม่น้อย ส่วนการที่ทรงให้ความสำคัญแก่ราษฎรมากขึ้น ก็เพื่อตอบสนองต่อกระแสความคิดที่ต้องการให้มีการแก้ปัญหาคอขวดของประชาชนและให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองนั่นเอง

เนื่องจากสมเด็จพระมหากรุณาธิคุณพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมุ่งแสวงหาและสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสาระอันไม่เปลี่ยนแปลงของ “ความเป็นไทย” เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัววิธีคิดทางประวัติศาสตร์ของพระองค์จึงเป็นวิธีคิดที่มีได้สนใจความเปลี่ยนแปลงของบริบททางเศรษฐกิจการเมือง เพราะแม้ว่าสถานการณ์แวดล้อมจะเปลี่ยนไปอย่างไร สาระสำคัญของความเป็นไทยก็หาได้เปลี่ยนแปลงไม่ ประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ทรงนิพนธ์ขึ้นจึงเป็นเรื่องราวความเป็นมาแต่โบราณที่สะท้อนเอกลักษณ์ทั้งสามประการดังกล่าวข้างต้น ในบางช่วงความจงรักภักดีต่อชาติอาจปรากฏเด่นชัดเป็นพิเศษ (เช่น รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช) ในบางช่วงความฉลาดในการประสานประโยชน์อาจเด่นชัดเป็นพิเศษ (เช่น รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) และโดยทั่วไปแล้วพระมหากษัตริย์ไทยและคนไทยเป็นผู้ปราศจากวิหิงสา พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกของทุกศาสนาและ “ใครจะเลื่อมใสประเพณีลัทธิใดก็แล้วแต่จะถือกันตามศรัทธา” (๑๗ : ๑๐๘) และศาสนาพุทธอันเป็นศาสนาของคนไทยก็เน้นหลักการ ไม่เบียดเบียนด้วย ความรักอิสระของไทยมิได้แสดงออกในการทำสงครามเท่านั้น ยังแสดงออกในพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนา ทรงพระนิพนธ์ว่า

“พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงรวบรวม
ทำสังคายนาพระไตรปิฎกด้วยตั้งพระราชหฤทัยจะประดิษฐาน
กรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นราชธานีใหม่ ให้ปรากฏเกียรติยศและ
ความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศว่าไทยกลับตั้งตัวเป็นอิสระ
ได้เหมือนกับเมื่อครั้งกรุงเก่าทุกๆ อย่าง” (๑๘ : ๑๘๐)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้ประวัติศาสตร์ชาติไทยเพื่อเป็นประจักษ์พยานถึงสาระสำคัญของความเป็นไทยเช่นเดียวกัน และเน้นสถานภาพและบทบาทอันสำคัญสูงสุดของพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกันด้วย อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นรัชกาลที่ประสบความสำเร็จในประวัติศาสตร์มาก เพื่อเป็นแบบอย่างของความจงรักภักดีและความสามัคคีต่อพระมหากษัตริย์ และเน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ต่อเอกราชและความมั่นคงของชาติ เช่น พระร่วง และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (๒๕ : ๕๓) หรือมิฉะนั้นก็ทรงกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในเชิงสถาบันที่รักษามอกราชและสร้างความเจริญแก่ชาติไทย ส่วนสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ถึงพระมหากษัตริย์ทั้งที่เป็นผู้นำในการรักษาอิสระของชาติ เป็นผู้นำในความปราศจากวิหิงสา เป็นผู้นำในการประสานประโยชน์ ขณะเดียวกันก็ทรงพระนิพนธ์เรื่องเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่ไม่เป็นผู้นำในสามด้านนี้ด้วย ทั้งนี้อาจเป็นการเตือนสติว่า พระมหากษัตริย์ที่มีได้เน้นความไม่เบียดเบียน แต่เน้น

ความเป็นชาตินักรบ และมีได้เน้นการประสานประโยชน์แต่เน้นการแบ่งพวกเรา พวกเขา อาจเป็น เหตุที่นำไปสู่หาชนะของราชวงศ์ได้ดังที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในอดีต

พระนิพนธ์ส่วนใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๖ และ ภายหลังการเปลี่ยนระบอบการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ดังนั้น จึงไม่น่าแปลกใจอันใดที่จะทรง เห็นว่าการรักษาบ้านเมืองสำคัญกว่าการรักษาราชวงศ์ “ต้องนึกถึงบ้านเมืองที่ ๑ พระราชวงศ์ที่ ๒” (๑๖ : ๒๓)

ความแตกต่างในการสร้างอัตลักษณ์ ของปัญญาชนสำคัญที่สุดของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทั้งสามพระองค์ อาจเป็นคำตอบว่าเพราะเหตุใดอุดมการณ์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึง ขาดพลัง กลุ่มข้าราชการที่เคยได้รับการสร้างอัตลักษณ์ให้มีสถานภาพและเกียรติยศสูงในรัชกาลที่ ๕ ได้กลายเป็นกลุ่มที่เป็นปฏิปักษ์ต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และเป็นกลุ่มที่ได้โค่นล้ม ระบอบนี้ลงในรัชกาลต่อมา แทนที่จะ เป็นกลไกจรรโลงระบอบตามพระราชประสงค์ของพระมหา กษัตริย์ผู้ให้กำเนิดระบบราชการขึ้น ความเป็นไทยที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ประดิษฐานก็ไม่ลงรอยกับที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรทรงเน้น อัตลักษณ์ไทยที่ยังไม่ลง ตัว ย่อมมีผลให้ “ทางเลือก” ของคนในชาติไม่ลงตัวเช่นกัน ในที่สุดอัตลักษณ์ไทยและทางเลือกที่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรทรงเสนอก็ต้อง หลีกทางให้แก่การสร้างอัตลักษณ์และทางเลือกของกลุ่มคนอื่นใน พ.ศ. ๒๔๗๕

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ชาติไทย/ความเป็นไทย ได้ถูกนิยามโดยกลุ่มผู้มีอำนาจ และกลุ่มผู้พยายามสร้าง อำนาจต่อรองในช่วงเวลาต่างๆ ตลอดมา

ชาติไทย/ความเป็นไทยที่ถูกนิยามใหม่โดยกลุ่มผู้มีอำนาจนั้นมีทั้งส่วนที่สืบเนื่องและ เปลี่ยนแปลงไปจากที่ปัญญาชนของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทรงสร้างขึ้น ซึ่งจะกลายมาเป็น จินตภาพ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” กระแสหลักที่ตราบนานเท่านานนี้

เชิงอรรถ

- 1 ชูศรี มณีพฤษณ์. “เศรษฐกิจไทยในช่วง พ.ศ. ๒๔๕๒ – ๒๔๗๕” ใน เศรษฐกิจไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2535.
- 2 จดหมายเหตुरายวันในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๗.

- 3 จันทรรัตน์ ประวาลปัทม์. การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ รัชกาลที่ ๖. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.
- 4 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ ๒. กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๕.
- 5 _____. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ ๓ (ตอน ๑). กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.
- 6 _____. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาคที่ ๓ (ตอน ๒). กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.
- 7 _____. “พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน” ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖.
- 8 _____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๔. กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒
- 9 _____. “พระบรมราชาธิบายว่าด้วยความสามัคคี” ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖.
- 10 _____. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๑. กรุงเทพฯ ๑ : ศุภสภา, ๒๕๐๖
- 11 _____. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๒. กรุงเทพฯ ๑ : ศุภสภา, ๒๕๐๖
- 12 _____. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๓. กรุงเทพฯ ๑ : ศุภสภา, ๒๕๐๖
- 13 จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๗.
- 14 ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานเครื่องมือโหรปีพาทย์. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายครั้นอาคม สิงห์รัตน์ ๑๖ เมษายน ๒๕๑๕.
- 15 _____. ตำนานพุทธเจดีย์สยาม. กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์รุ่งพัฒนา, ๒๕๑๔.
- 16 _____. ประชุมปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล. ๒๒ มกราคม ๒๕๑๕.

- 17 _____. ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพุทธศาสนา. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร, ๒๕๑๔.
- 18 _____. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. กรุงเทพฯ : ศรุตภา, ๒๕๐๔.
- 19 _____. ไทยรพพม่า. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
- 20 นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ร่วมกับฝ่ายสิ่งพิมพ์ โครงการ ๖๐ ปีประชาธิปไตย, ๒๕๓๕.
- 21 นริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระพระยา. สารานุกรมสมเด็จพระเจ้า. กรุงเทพฯ : ศรุตภา, ๒๕๐๔
- 22 ----- . สารานุกรมสมเด็จพระเจ้า. กรุงเทพฯ : ศรุตภา, ๒๕๐๔
- 23 ประจักษ์ โกเมน. สมาคมชาวจีนในกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๔๐ - ๒๔๘๘. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษร ศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓.
- 24 พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๓
(พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าประสิทธิ์ศักดิ์ เกษมสันต์)
- 25 มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ปกิณกคดี. กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๕.
- 26 _____. เทศนาเสือป่า. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ม.ป.ป.
- 27 สุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยาพระเสด็จ. พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล เล่มที่ ๑. กรุงเทพฯ : ศรุตภา, ๒๕๐๖.
- 28 _____. พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล เล่มที่ ๒. กรุงเทพฯ : ศรุตภา, ๒๕๐๖.
- 29 ศ. วัฒนเศรษฐ. วาทีพระมงกุฎ. กรุงเทพฯ : รุ่งวิทยา, ๒๕๐๖.
- 30 เสถียร ถายลักษณ์และคณะ, ผู้รวบรวม. ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม ๑๗. พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, ๒๔๗๗.
- 31 _____. ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม ๑๗ ภาค ๒. พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, ๒๔๗๗.
- 32 _____. ประชุมกฎหมายประกาศ เล่ม ๑๘. พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, ๒๔๗๘.

- 33 _____ . ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๘ ภาค ๒. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมต์, ๒๔๗๘.
- 34 _____ . ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๘. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมต์, ๒๔๗๘.
- 35 _____ . ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๘ ภาค ๒. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมต์, ๒๔๗๘.
- 36 _____ . ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๐. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมต์, ๒๔๗๘.
- 37 หจข.ต.๒๑/๑๔ ดำเนินพระราชหัตถเลขที่ ๕๔/๑๕๘๒ ถึง เจ้าพระยาอมราช ลงวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๒๗
- 38 หจข.ต.๒๑/๑๔ ดำเนินพระราชหัตถเลขที่ถึงพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ลงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๗
- 39 หจข., ร. ๕ ๖.๒๒/๑ พระราชหัตถเลขที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ วันที่ ๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๓
- 40 หจข., ร. ๖ ก. ๑/๑๒ ถ้ายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 41 หจข., ร. ๖ บ.๑/๑๖๔ เล่ม ๔ เรื่องเจ้าพระยาอมราช.
- 42 หจข., ร. ๖ บ.๑/๑๖๔ เล่ม ๒ หนังสือเจ้าพระยาอมราชกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว วันที่ ๓๐ กันยายน ร.ศ. ๑๓๓.
- 43 หจข., ร. ๖ ม. ๓๖ก/๖ พระราชหัตถเลขที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาเทพอรุณ พระยาอุไทยมนตรี และพระยาธรรมสุกราช วันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๑.
- 44 หจข., ร. ๖ รล.๕/๑ พระบรมราโชวาทพระราชทานแก่ข้าราชการในราชสำนัก วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๒๘.
- 45 หนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์ วันศุกร์ที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๒๘.
- 46 หลวงรัตนัญญัติ, ผู้รวบรวม. กฎหมายไทยคือพระราชบัญญัติและประกาศซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์วิชาการบ้านหม้อ, ร.ศ. ๑๑๒.
- 47 อัจฉราพร กุมาพิสมัย. กบฏ ร.ศ. ๑๓๐. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒

ฉบับร่าง ห้ามอ้างอิงก่อนได้รับอนุญาตจากผู้เขียน

เอกสารประกอบการสัมมนา

จารีตนักคิด/ปัญญาชนไทยทางพุทธศาสนา

รองศาสตราจารย์ ดร. ภัทรพร ลีรักษาอุยง

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

การสัมมนาทางวิชาการ

วีนักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต

วันศุกร์ที่ 10 - วันเสาร์ที่ 11 มีนาคม 2543

ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ ชั้น 4 อาคารประชาธิปไตย-รำไพพรรณี

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ฉบับร่าง ห้ามอ้างอิงก่อนได้รับอนุญาตจากผู้เขียน

จารีตนักคิด/ปัญญาชนไทยทางพุทธศาสนา

ภัทรพร สิริกาญจน

ความนำ : ลักษณะทั่วไปและความสำคัญของนักคิด/ปัญญาชนไทย

คำว่า “นักคิด” และ “ปัญญาชน” ในสังคมไทยของเราเป็นคำที่มีผู้หยิบยกมาใช้กันบ่อยครั้ง ใช้กันเป็นเชิงยกย่องบุคคลคนใดคนหนึ่งที่ใช้เห็นชอบ โดยอาจไม่จำเป็นต้องมีผู้อื่นเห็นชอบ แต่เมื่อใช้กันบ่อยครั้งมากเข้า โดยเฉพาะเมื่อผู้ใช้อาศัยสื่อต่าง ๆ เผยแพร่การใช้ในไม่ช้า สังคมทั่วไปก็จะใช้ตามกัน จึงมีบุคคลหลายคนได้รับยกย่องให้เป็น “นักคิด” หรือ “ปัญญาชน” เป็นบุคคลหลากหลายอาชีพ หลากหลายบทบาทและสถานภาพ ยากที่จะหาจุดร่วมได้ และเมื่อย้อนกลับไป ตามว่า “นักคิด” และ “ปัญญาชน” ที่คนไทยเข้าใจและหมายถึงนั้นคืออะไร ก็คงยากที่จะสรุปความคิดมานำเสนอได้อย่างชัดเจน

เท่าที่สังเกตในภาพรวม ชาวตะวันตกใช้คำว่า “นักคิด” (thinker) แตกต่างจากชาวไทยในบางประเด็น โดยครอบคลุมความหมายถึงนักปรัชญาตั้งแต่ยุคโบราณจนถึงยุคปัจจุบัน ตลอดจนหมายถึงนักวิชาการ นักการศึกษา นักวิจารณ์ นักเขียน เป็นต้น ที่แสดงความคิดในเชิงชี้นำสังคมในเรื่องต่าง ๆ นักคิดตะวันตกไม่จำเป็นต้องเป็นนักปฏิบัติ แต่มีวิธีคิดที่เป็นระบบและมีผู้สนใจอ้างอิงหรือสืบทอดแนวคิดในเวลาต่อมา เช่น ความเป็น นักคิดของเพลโต (Plato) เห็นได้จากความคิดของเขาเกี่ยวกับธรรมชาติของวิญญาณ (soul) ของมนุษย์ และความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณกับแบบ (Form) แต่ในขณะเดียวกันเขาก็เป็นนักปรัชญา เพราะมีวิธีการอธิบายความคิดของเขาอย่างเป็นระบบ มีผู้สืบทอดความคิดและได้รับการอ้างอิงต่อมาอย่างแพร่หลาย¹

สำหรับสังคมไทยอาจเป็นเรื่องยากที่จะระบุว่า มีผู้ใดบ้างที่ประชาชนทั่วไปถือว่า เป็นทั้งนักคิด (thinker) และนักปรัชญา (philosopher) เราอาจเรียกบุคคลบางคนทีหลายคนชื่นชมในความสามารถว่าเป็นปราชญ์ เป็นปัญญาชน เป็นผู้นำภูมิปัญญาชาวบ้าน แต่กระนั้นก็ยังไม่ใช่นักปรัชญาในความหมายของตะวันตก อาจเป็นเพราะขาดกระบวนการความคิดที่เป็นระบบ ขาดวิธี (method) ในการนำเสนอให้เป็นเหตุเป็นผล และขาดการยอมรับอย่างกว้างขวางเป็นสากล นอกจากนั้น นักคิดบางท่านอาจมีทัศนะเกี่ยวกับปรัชญา หรือนักปรัชญาในเชิงลบและไม่นิยมชมชื่น เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ ที่กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

¹ Elizabeth Anscombe, “The Origin of Plato’s Theory of Forms,” in *Modern Thinkers and Ancient Thinkers*, ed. Robert W. Sharples (London : University College London, 1993), pp. 90-98.

หลักตัดสินว่า ผิด - ถูก ชั่ว - ดี ในพุทธศาสนา
ไม่ยุ่งยากลำบากเหมือนของพวกปรัชญานิคม Philosophy
หรือพวกตรรกวิทยา Logics คือถ้ามีผลไม่เป็นที่เสียหาย
แก่ใคร และเป็นประโยชน์แก่ทุกฝ่าย ก็ถือว่าถูกหรือดี
ถ้าตรงกันข้าม ก็ถือว่าผิดหรือชั่ว ไม่ต้องอ้างเหตุผลอย่างอื่น
ให้ลำบาก²

และ

เราควรสมัครจะเป็นลูกไก่ อยู่ใต้กระดาดรอบของ
พุทธศาสนาที่แท้จริง แทนที่จะออกมาสู่โลกอันกว้างขวาง
ปานมหาสมุทรของปรัชญานิคม Philosophy อันเพื่อเจ้า
ไม่มีจุดจบ และปนกันยุ่ง ของวิทยาการประเภทนั้น³

นักคิด/ปัญญาชนไทยไม่จำเป็นต้องมีลักษณะและองค์ประกอบเช่นเดียวกับนัก
คิดของตะวันตก จากการสังเกตคำว่า “นักคิด” ที่เราอบให้บุคคลต่าง ๆ ในสังคมไทยทุกวันนี้ ก็
อาจพอจะสรุปลักษณะโดยทั่วไปได้ดังนี้

- 1) เป็นผู้มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์เพื่อประโยชน์ของตนเองและสังคม
- 2) เป็นผู้มองเห็นปัญหาทั้งที่เป็นปรากฏการณ์และพื้นฐานความเป็นมา
- 3) มีจิตสำนึกในการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองและสังคม
- 4) มีพื้นฐานความคิดเชิงจริยธรรมและมีความกล้าหาญทางจริยธรรม
- 5) มีความสามารถในการเชื่อมโยงความคิดและการปฏิบัติเข้าด้วยกัน
- 6) ไม่จำเป็นต้องมีความคิดที่เป็นระบบ ไม่เน้นหรืออาจไม่มีวิธีวิทยา
(methodology) ในการเข้าใจและอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจแนวคิดของตน
แต่แสดงแนวคิดของตนด้วยการปฏิบัติหรือเป็นผู้นำกิจกรรมต่าง ๆ
ในเชิงพัฒนาสังคม

² พุทธทาส อินทปัญโญ, อภิปรัชญาสังคมไทย (กรุงเทพฯ : การพิมพ์พระนคร, 2531),
หน้า 131.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26

- 7) ไม่สร้างระบบความคิดใหม่ แต่ใช้วิธีตีความแนวคิดและแนวปฏิบัติแบบเก่า ที่เป็นจารีตหรือประเพณีเดิมที่แพร่หลายอยู่ในสังคมด้วยการวิพากษ์และเสนอแนะแนวคิดที่แตกต่างออกไป
- 8) เป็นผู้นำทางความคิดและ/หรือกิจกรรมของกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่งในสังคม และมีพื้นฐานความคิดจากความรู้และประสบการณ์ในชีวิตประจำวันของตน
- 9) เป็นบุคคลสาธารณะ (public figure) ที่มีคนรู้จักแพร่หลาย และมีอิทธิพล หรือเป็น “ตัวแบบ” (model) สำหรับผู้ชื่นชอบ แต่เป็นเป้าของการโจมตี สำหรับผู้เป็นปฏิปักษ์
- 10) มีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงสังคม เปลี่ยนแปลงโลกทัศน์และชีวทัศน์ ของคนทั่วไป และเป็นที่ยอมรับนับถือในทางวิชาการ หรือประสบการณ์ ในการดำเนินชีวิต

นักคิด/ปัญญาชนไทยบางท่านอาจมีคุณลักษณะครบถ้วนทั้ง 10 ประการดังกล่าว บางท่าน อาจมีคุณลักษณะบางข้อโดดเด่นกว่าข้ออื่น ๆ หรืออาจมีคุณลักษณะ ไม่ครบทุกข้อ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับ ความสามารถและแรงบันดาลใจที่ท่านมีต่อผู้อื่นในสังคม

นักคิด/ปัญญาชนไทยมีความสำคัญต่อการเป็นผู้นำและการพัฒนาสังคมไทย โดยรวม บางท่านอาจมีกรอบความคิดอยู่ในจารีตของประเพณีวัฒนธรรมไทย บางท่านอาจมี แนวคิดและ บทบาทเป็นขบถต่อจารีต ไม่ว่าท่านจะมีแนวคิดสอดคล้องหรือขัดแย้งกับจารีตและรัฐก็ตาม สังคม ไทยก็ยังจำเป็นต้องมีนักคิดเพื่อผลักดันกระบวนการทางสังคมให้พัฒนาต่อไป และเพื่อคุณภาพ ชีวิตที่ดีขึ้นของสมาชิกทุกคนของสังคม

สังคมไทยของเรามีนักคิดและปัญญาชนอยู่มากหลาย ในที่นี้ขอเสนอนักคิด/ปัญญาชน ไทยที่โดดเด่นทางพุทธศาสนา 3 ท่าน เพื่อเป็นตัวอย่างให้เห็นคุณลักษณะของความเป็นนัก คิด/ปัญญาชนไทยของท่านโดยสังเขป คือ พุทธทาสภิกขุ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) และ สมณะโพธิรักษ์

1. พุทธทาสภิกขุในฐานะนักคิด/ปัญญาชนไทยทางพุทธศาสนา

พุทธทาสภิกขุ หรือพระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) เป็นนักคิดและพระภิกษุ ไทยที่มีจริยวัตรและผลงานเป็นที่ยกย่องอย่างกว้างขวางทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศ งาน เขียนและงานปาฐกถาของท่านได้รับการแปลและตีพิมพ์ออกเป็นภาษาดัง ๆ หลายภาษา เช่น

ภาษาอังกฤษ ภาษาเยอรมัน และภาษาญี่ปุ่น ทศนะและมุมมองต่อปัญหาต่าง ๆ ในสังคมไทยได้รับการยอมรับจากนักวิชาการและนักการศึกษาทั้งในและนอกวง-การพุทธศาสนาว่าลึกซึ้งและทันสมัย ตลอดจนมีพลังในการผลักดันให้เกิดการวิเคราะห์ ทบทวนแก้ไข และพัฒนาสังคมในด้านการศึกษา เศรษฐกิจ การเมือง และอื่น ๆ วงการประมุขสัมมนาหลายแห่งอ้างอิงแนวคิดของท่าน นักวิจัยและนักศึกษาทั้งในประเทศและต่างประเทศสนใจทำงานวิจัย และวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับบทบาทและผลงานของท่าน สถาบันการศึกษาหลายแห่งถวายปริญญาคุณวุฒิปดฺยัคคิตแด่ท่าน นับตั้งแต่ท่านก่อตั้งสวนโมกขพลารามขึ้นใน พ.ศ.2475 จนถึงวาระสุดท้ายของช่วงชีวิต เมื่อ พ.ศ. 2536 ท่านได้มีบทบาทเป็นผู้นำทางความคิดแก้ปัญหาชนและกลุ่มชนทั่วไปในสังคมไทยมากขึ้น โดยลำดับ และคงไม่มีผู้ใดปฏิเสธข้อเท็จจริงที่ว่า ท่านเป็นนักคิดและนักปฏิบัติคนสำคัญคนหนึ่ง ของสังคมไทย

1.1 ความเป็นนักคิด/ปัญญาชนไทยของพุทธทาสภิกขุ

โดยเหตุที่พุทธทาสภิกขุ (พ.ศ.2449-2536) เป็นพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา ทศนะ แนวคิด และแนวปฏิบัติของท่านจึงอยู่ในกรอบของพุทธศาสนา และวางพื้นฐานอยู่บนจริยธรรมทางพุทธศาสนา แม้จริยวัตรของท่านจะอยู่ในกรอบของพระธรรมวินัยโดยเคร่งครัด แต่โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ และธรรมเทศนาของท่านมิได้มีลักษณะเป็นจารีตนิยมโดยตลอด สาระสำคัญในการอธิบายพุทธธรรมและการปฏิบัติคนของท่าน มิได้คัดลอกตามชาวพุทธทั่วไป และแนวการอธิบายหรือปฏิบัติคนของพระสงฆ์ในยุคสมัย หากเกิดจากการวิพากษ์วิจารณ์ และวิเคราะห์ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในสังคมไทย โดยอาศัยความรู้จากพระไตรปิฎกที่ได้พิจารณาแล้วด้วยปัญญา

ท่านพุทธทาสเป็นผู้มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เห็นได้จากการที่ท่าน กระตุ้นให้ชาวพุทธรู้จักพิจารณาหลักคำสอนทางพุทธศาสนาด้วยปัญญา แทนที่จะมัวแต่ยึดติดในผู้สอนหรือคำสอนอย่างงมงายด้วยศรัทธาที่บิณฑบาตเพียงอย่างเดียว ทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมของท่าน ทำให้ชาวพุทธตระหนักว่า ธรรมของพระพุทธเจ้ามีความลึกซึ้ง จะเข้าใจตรงตามตัวอักษร และใช้กันตามความหมายที่ฉาบฉวยขึ้น ๆ ง่าย ๆ ไม่ได้ ต้องพิจารณาความหมายที่ซ่อนอยู่ในคำแต่ละคำ ในข้อความแต่ละข้อความ จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงและปฏิบัติตามให้พ้นทุกข์ได้ มิฉะนั้น เราจะเป็นเพียงชาวพุทธ เฉพาะรูปแบบเข้าวัดฟังธรรม ทำบุญ และกลับบ้านไปมีชีวิตแบบเดิม มีอุปนิสัยและกิเลส ดันหาแบบเดิม ไม่มีพัฒนาการทางความคิดและการปฏิบัติ เราจำเป็นต้องเข้าใจว่า คำว่า “เทวคฺชา” หมายถึง “ผู้ที่ประเสริฐกว่าคนทั่วไป” ในภาษาธรรม ไม่ใช่ “ผู้ที่มีฤทธิ์เดชเหนือมนุษย์ อยู่วิมานพร้อมเครื่องบำรุงบำเรอความสุขทางกาม” ในภาษาคน เพื่อที่เราจะได้

รู้จักพัฒนาจิตใจและการกระทำของเราให้ประเสริฐเช่น “ทเวคา” บ้าง มิใช่เอาแต่ฮั่นฮอนทเวคา เพื่อให้ประทานโชคตามแก่เรา หรือมุ่งทำบุญเพื่อให้บรรลุความสุขทางกามแบบทเวคา ซึ่งทำให้เพิ่มกิเลสแทนที่จะลดกิเลสตามคำตรัสสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎก

การสร้างโรงมหรสพทางวิญญาณในสวนโมกข์ และการใช้ปริศนาธรรมเป็นอีกวิธีหนึ่งที่ท่านพุทธทาสริเริ่มขึ้นเพื่อให้ชาวพุทธฝึกใช้ปัญญาในการพิจารณาธรรม ภาพส่วนใหญ่ที่แสดงอยู่ในโรงมหรสพทางวิญญาณมาจากพุทธศาสนานิกายเซน เช่น ภาพ “คันสนเฒ่า แสดงธรรม ธรรมชาติสอนดีกว่าพระพุทธเจ้าสอน” ซึ่งแสดงสาระว่า คนเราสามารถเรียนรู้เรื่องใดลักษณะ (ความเปลี่ยนแปลง ความคงทนอยู่ไม่ได้ และความไม่มีตัวตนให้ยึดมั่น) ได้จากธรรมชาติรอบ ๆ ตัว นอกจากนี้ ท่านพุทธทาสยังใช้กวีนิพนธ์เป็นเครื่องมือในการสื่อความคิดไปยังสาธารณชน ซึ่งสอดคล้องกับความคุ้นเคย และรสนิยมของคนไทยผู้ชอบเป็นเจ้าบทเจ้ากลอน เช่น การกระตุ้นให้รู้จักคิดพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ที่เราพบเห็นประจำวันในบทกวีซึ่งดาดบอด-ดาดิ⁴ ว่า

หมุ่นก้อง	มองท่าไร	ไม่เห็นฟ้า
ถึงฝูงปลา	ก็ไม่เห็น	น้ำเห็นใส
ไล่เดือนมอง	ไม่เห็นดิน	ที่กินไป
นอนก็ไม่	มองเห็นตุณ	ที่ดูकिन
คนทั่วไป	ก็ไม่	มองเห็นโลก
ต้องทุกข์โศก	หงุดหงิด	อยู่นิจดิน
ส่วนชาวพุทธ	ประยुคัธรรม	ตามระบิล
เห็นหมดสิ้น	ทุกสิ่ง	ตามจริงเฮย ⁴

คำสอนของท่านพุทธทาสทำทลายความเชื่อและการปฏิบัติของชาวพุทธ ทัวไปที่ไม่ตรวจสอบความหมายและสาระสำคัญของพระไตรปิฎก ท่านมองเห็นว่า พุทธ-ศาสนาในปัจจุบันนี้ไม่สามารถนำชาวพุทธให้มีจริยธรรม และไม่สามารถเป็นที่พึ่งทางจิตวิญญาณของชาวพุทธได้ เพราะทั้งพระภิกษุสงฆ์และฆราวาสต่างก็เข้าใจพุทธธรรมผิดพลาด⁵ ท่านมองเห็นปัญหาของสังคมไทยดังกล่าว ทั้งที่เป็นปรากฏการณ์และพื้นฐานความเป็นมา และพยายามชี้ประเด็นสำคัญที่มา และทางแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยคำสอนและการปฏิบัติตน การสร้างสวนโมกข์เพื่อเป็นสถานปฏิบัติธรรม และการอยู่ประจำที่สวนโมกข์แทนการอยู่วัดในเมืองที่แวดล้อมไปด้วยเครื่องอำนวยความสะดวก

⁴ พุทธทาสภิกขุ, ถ่ายทอดธรรมด้วยภาพ จากจิต-ผู้จิต (กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์, 2528), หน้า (10).

⁵ พุทธทาส อินทปัญโญ, อสังกัสนิพนธ์จากพุทธทาสภิกขุ,

ทางวัตถุต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่าท่านมองเห็นความสำคัญของธรรมชาติว่าเอื้อต่อการปฏิบัติธรรม และธรรมคือธรรมชาติ ตามที่ท่านกล่าวว่า พุทธธรรมในพระไตรปิฎก สรุปรวมได้ว่าเป็นเรื่อง ธรรม-ชาติ ซึ่งหมายถึง ปรากฏการณ์ธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ และผลจากการปฏิบัติหน้าที่ตามธรรมชาติ การปฏิเสธลาภยศ การไม่สร้างโบสถ์ วิหาร อย่างวิจิตรหรูหรา การไม่เรียไร และไม่ตั้งผู้รับบริจาคในสวนโมกข์ แสดงให้เห็นว่าท่านมีจิตสำนึกในการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองและสังคม มีพื้นฐานความคิดเชิงจริยธรรม มีความสามารถในการเชื่อมโยงความคิดและการปฏิบัติเข้าด้วยกัน และแสดงแนวคิดของท่านเองด้วยการปฏิบัติ

อาจกล่าวได้ว่า ความคิดของท่านพุทธทาสทันสมัยและอาจล้ำสมัยด้วยในยุคของท่าน ท่านมิได้ถูกครอบงำโดยแนวคิดแบบจารีตนิยม แต่กลับนำสิ่งที่ปรากฏอยู่ในสังคมขณะนั้นๆ มาพิจารณาและหากเห็นว่าไม่ถูกต้อง ท่านก็พร้อมที่จะวิพากษ์และเสนอทัศนะในแนวอื่น ๆ เพื่อให้คนทั่วไปนำไปขบคิดต่อการเปลี่ยนแปลงให้ถูกต้อง เช่น จารีตของสังคมไทยโดยทั่วไปยังถือว่า บุรุษเป็นผู้นำ สตรีเป็นผู้ตาม และมีสถานภาพทางสังคมต่ำกว่าบุรุษ ท่านพุทธทาสกลับมีทัศนะในเชิงยกย่องสตรี แม้ทัศนะนี้ท่านจะได้แสดงไว้ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อ พ.ศ.2483 ในหนังสือ ทางพุทธศาสนาชื่อ วิสาขมาส ดังมีข้อความว่า

อีกอย่างหนึ่ง สตรี ในกาลก่อนเป็นสิ่งที่เคยถือกันว่า

เป็นทรัพย์สินสมบัติชนิดหนึ่ง ในตอนแรกก็เป็นทรัพย์สินของบิดามารดา ที่เลี้ยงไว้สำหรับขาย ให้แก่บุรุษในตระกูลที่จะมาขอซื้อเอาไป ครั้นผู้ที่เป็นสามีซื้อเอาไปแล้ว ก็คือเสมือนหนึ่งทรัพย์สินหรือสัตว์เลี้ยงชนิดหนึ่ง ปราศจากสิทธิและเสียงใด ๆ เพราะเชื่อกันว่าสตรีเป็นมนุษย์ที่ไม่มีอะไร ๆ สมบูรณ์เหมือนผู้ชาย จึงไม่ให้เกิดการศึกษาแก่สตรี สตรีก็มีอันที่จะเป็นไปในทางเสื่อมเสียมากขึ้น จึงกลายเป็นธรรมเนียมถือกันว่าสตรีไม่ควรจะถูกหยิบยกขึ้นมาเทียบบุรุษ ทุก ๆ อย่างให้อยู่ในอำนาจของฝ่ายชายอย่างเด็ดขาด จุดคำได้เกิดขึ้นแก่เพศที่เป็นมารดาของโลกอย่างเปื้อนไปหมด ทั้งที่บุรุษผู้ถือลัทธินี้ ก็ต้องเกิดมาจากสตรีนั่นเอง ครั้นพระองค์ทรงอุบัติขึ้น ทรงรับรองข้อที่ว่าสตรีสามารถบรรลุมรรคผลเช่นเดียวกับบุรุษ โดยไม่มีข้อแตกต่าง และตรัสข้อปฏิบัติสำหรับสตรี เพื่อ “เอาชนะ” [ดูพลวรรค]

⁶ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมกับการเมือง (กรุงเทพฯ : ชรรมทาน, 2522), หน้า 85

มาตุคามสังขตต์และอุโบสถวรรค อัญญ. อังคุตตรนิกาย ได้ทั้งโลกนี้ และโลกหน้า คือความมีหน้ามีตา ในทางสมาคมหรือวงสังคม และการไปสู่สุคติสวรรค์โดยเท่าเทียมกับผู้ชาย ให้รู้จักหน้าที่ของตัวที่จะพึงปฏิบัติ ต่อภรรยา และให้ทั้งสองฝ่ายถือเสมือนที่จะพึงกระทำต่อกัน โดยเท่าเทียมกัน การยกฐานะของสตรีเช่นนี้ปรากฏในตระกูลวงศ์ของพระองค์ คือพวกสากยะมาก่อนแล้ว โดยที่ถือว่าสตรีเป็นเพศที่ควรยกย่อง ไม่ยอมให้ไปกับพวกที่มีเชื้อชาติต่ำกว่า แม้จะมีอำนาจ และสตรีควรมีสติที่จะปฏิเสธ หรือไม่ยกให้แก่บุรุษที่ไม่มีคุณสมบัติทัดเทียมกัน หรือกล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือว่า เกียรติยศของสตรีเป็นสิ่งที่จะต้องพิจารณาอยู่อย่างรอบคอบ สุขุม ข้อนี้ทำให้สตรีพวกสากยะก้าวออกจากประตูเรือน บวชในสำนักภิกษุณีได้โดยปราศจากการขัดขวางของฝ่ายชาย⁷

จากทัศนะดังกล่าว สังเกตได้ว่า ท่านพุทธทาสไม่ได้สร้างระบบความคิดใหม่ แต่ใช้วิธีตีความแนวคิดและแนวปฏิบัติแบบเก่าที่เป็นจารีตหรือประเพณีเดิมที่แพร่หลายอยู่ในสังคม โดยชี้ให้เห็นข้อบกพร่อง วิพากษ์วิจารณ์ และเสนอแนวคิดที่ แตกต่างออกไป

การเป็นผู้นำทางความคิดและชักชวนให้ผู้อื่นปฏิบัติในแนวใหม่ ทำให้บทบาท และผลงานของท่านพุทธทาสเป็นที่สนใจของคนทั่วไป ท่านกลายเป็นบุคคลสาธารณะที่ประชาชนรู้จักอย่างแพร่หลาย และเป็น “ตัวแบบ” ของผู้ที่นิยมชมชื่น แต่ขณะเดียวกันก็เป็นเป้า ให้ผู้ที่ไม่เห็นด้วยโจมตีเช่นกัน โดยเฉพาะผู้ที่อ้างพระไตรปิฎกตามตัวอักษร และผู้ที่ยึดมั่นมงาย ในพิธีกรรม เช่น พิธีสวดภาณยักษ์ของชาวบ้านที่นิยมกัน ทั่วไปในวัดต่าง ๆ ขณะนี้ ดังท่านพุทธทาสประกาศว่า

อาตมายอมให้คำ จะคำว่าเป็นอะไรก็ได้ ซึ่งคงจะคำว่า เป็นคนนอกศาสนา จ้วงจาบพระไตรปิฎกเป็นส่วนใหญ่ แต่ขอให้ดูให้ดีเถิด อาตมาไม่ได้จ้วงจาบพระไตรปิฎก เพียงแต่ต้องการให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจของพระไตรปิฎก ไม่ใช่จ้วงจาบพระไตรปิฎก แต่บอกให้รู้ว่า พระไตรปิฎกทั้งหมดนั้น มีส่วนที่เป็นเปลือกก็มี เป็นหีบใส่ก็มี เป็นผ้ากระสอบหุ้มชั้นนอกสุดก็มี เป็นเครื่องชุดเพชรก็มี...ทั้งนี้ ถ้ามีการปฏิบัติธรรม มันก็เป็นการชุดเพชร นี่เรียกว่า หมคปัญหา

⁷ พุทธทาสภิกขุ, ชุมมนูเรื่องต้นของพุทธทาสภิกขุ (พระนคร : คลังวิทยา, 2511), หน้า 209.

สำหรับพุทธบริษัท แต่ถ้ายังตีกระป๋อง ตีป๊อบ จดประทัคไถ่ราหูอยู่
สวดภาณยักษ์ป้องกันยักษ์อยู่ ก็ตามใจ เพราะมีที่อ้างอยู่ในพระไตร
ปิฎกด้วยเหมือนกัน⁸

แม้ท่านพุทธทาสจะไม่มีวิธีวิทยา (methodology) ในการนำเสนอแนวคิดให้เป็น
ระบบ เช่น ไม่ได้กล่าวถึงขั้นตอนในการปฏิรูประบบการศึกษาของไทยในปัจจุบันให้เหมาะสม
เพื่อเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษา และไม่ได้กล่าวถึงการพัฒนาระบบการเมืองให้สอดคล้องกับ
พุทธธรรมอย่างชัดเจน แต่แนวคิดและผลงานของท่านก็ เป็นแรงบันดาลใจให้เกิดการพัฒนาทาง
จริยธรรม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และนักวิชาการหลายคนยังคงใช้ศัพท์หรือข้อความของ
ท่าน เช่น “การศึกษาแบบหมาหางด้วน” และ “ทำงานด้วยจิตว่าง” ในการกล่าวถึงปรากฏการณ์
ต่าง ๆ ของสังคม

1.2 ปัจจัยที่มีผลต่อความคิด บทบาท และภารกิจต่อสังคม

ปัจจัยที่มีผลต่อความคิด บทบาท และภารกิจต่อสังคมของพุทธทาสภิกขุ มีอยู่
หลายปัจจัย ในที่นี้ ขอพิจารณาเฉพาะปัจจัยทางศาสนา ปัจจัยทางการศึกษา ปัจจัยทางประวัติ
ศาสตร์ ปัจจัยทางการเมือง และปัจจัยทางสังคม โดยพิจารณาปัจจัยทางศาสนากับการศึกษาด้วย
กัน และปัจจัยทางประวัติศาสตร์ การเมือง และสังคมด้วยกัน เนื่องจากเป็นเรื่องที่คาบเกี่ยวกันอยู่
อย่างแยกไม่ออก

1.2.1 ปัจจัยทางศาสนาและการศึกษา

ชีวิตในร่มเงาของพุทธศาสนาเริ่มต้นขึ้นเมื่อมารดาของท่านซึ่งเป็นผู้ฝึกฝนในทาง
ธรรมขอให้ท่านอุปสมบทเมื่อท่านมีอายุ 20 ปี ขณะที่เตรียมตัวบวช ท่านก็เสาะหาหนังสือธรรม
มาอ่านมาศึกษาให้เข้าใจ ทำให้ท่านมีพื้นฐานทางพุทธศาสนา เดิมท่านตั้งใจอุปสมบทเพียง
พรรษาเดียว และจะสึกออกมาช่วยมารดาค้าขายที่บ้านที่อำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี แต่เพราะความ
ที่เป็นผู้ทำสิ่งต่าง ๆ อย่างจริงจังและสนใจใฝ่รู้ ทำให้ท่านมีความสุขในขณะบวช ตลอดจน
ท่านเจ้าอาวาสก็สนับสนุนให้ศึกษาเล่าเรียนที่โรงเรียนวัดโพธาราม และให้เทศน์ในงานพิธีต่าง ๆ
ของวัด ประสบการณ์จากการศึกษาและการฝึกเทศน์ ทำให้ท่านเห็นว่าการเทศน์มีสองแบบคือ
เทศน์ตามคัมภีร์ และเทศน์ตามโวหาร การเทศน์ตามคัมภีร์นั้นน่าเบื่อ เป็นการอ่านจากคัมภีร์ไป

⁸ พุทธทาส อินทปัญโญ, อภินิหารวิจิตรวาทธรรมจากพุทธทาสภิกขุ, หน้า 48.

ตามกันมา ไม่มีเนื้อหาแปลกใหม่ ส่วนการเทศน์ปฏิภาณ เป็นการใช้สำนวนของผู้เทศน์เอง โดยมีหลักธรรมเป็นแกน และยกตัวอย่างอธิบายขยายความให้น่าสนใจได้ ผลปรากฏว่า การเทศน์ของท่านเป็นที่นิยมของผู้ฟังเป็นอย่างมาก และมีผู้นิมนต์ขึ้นเทศน์แทนตลอดพรรษา

เมื่อท่านสอบนักธรรมตรีได้ในพรรษาแรกก็ได้สึกออกมาตามที่ตั้งใจไว้ เพราะมีความพอใจในชีวิตของสมณะ ตลอดจนมารดา และน้องชายคือนายธรรมทาส พานิช ก็สนับสนุนให้อยู่ต่อไปในสมณเพศ โดยน้องชายยินดีช่วยมารดาค้ำขายแทนเมื่อท่านอยู่ในสมณเพศครบพรรษาที่สองก็สามารถสอบนักธรรมโทได้ จึงหมดความคิดที่จะลาสิกขาบท และปรารถนาที่จะศึกษาความรู้ทางพุทธศาสนาต่อไป

ท่านพุทธทาสเคยเข้ามากรุงเทพฯ ใน พ.ศ.2471 เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมและสอบเปรียญ แต่ก็ไม่ประทับใจสิ่งแวดล้อมในกรุงเทพฯ และได้กลับไปบ้านเกิดของท่าน ในปีนั้นท่านก็สอบได้นักธรรมเอก ในเวลาต่อมา เมื่อ พ.ศ.2472 หายธรรมทาสน้องชาย ของท่าน ก็เกิดความสนใจพุทธศาสนา และก่อตั้งคณะธรรมทานขึ้น ส่วนอาว์ของท่านได้สร้างโรงเรียนปริยัติธรรมขึ้นที่วัดพระธาตุไชยา และได้นิมนต์ท่านมาเป็นครูสอน⁹ การได้รับความสนับสนุนจากบุคคลต่างๆ รอบข้างและความสนใจในทางการศึกษา และทางพุทธศาสนาของท่านเอง เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ท่านพัฒนาแนวคิดและแนวปฏิบัติ ทางพุทธศาสนาได้กว้างขวางขึ้นทุกขณะ

นอกจากพื้นฐานทางพุทธศาสนาและการศึกษาในวัยเด็กและวัยรุ่นแล้ว ท่านพุทธทาสก็ได้หยุ่ยถึงการแสวงหาความรู้แต่เพียงเท่านั้น ท่านยังคงสนใจศึกษาความรู้ทั้งในพุทธศาสนา และในศาสนาอื่น ๆ ตลอดจนในศาสตร์ต่าง ๆ จนมีความรู้ในการอธิบายเปรียบเทียบหลักธรรมต่าง ๆ ได้อย่างน่าคิด เช่น การเปรียบเทียบหลักธรรมทางพุทธศาสนากับคริสต์ศาสนา

ข้อที่ ถ้าถามชาวพุทธว่า อะไรเป็นต้นกำเนิดของสิ่งทั้งปวง ก็บอกว่า ธรรม ซึ่งหมายถึงธรรมชาติ ซึ่งหมายถึงกฎของธรรมชาติ เช่นเดียวกับที่ใน คัมภีร์ไบเบิลตอนคัมภีร์ใหม่ ประโยคแรกของคัมภีร์โยฮันว่า : แรกเริ่มเดิมทีมี แต่ “พระคำ” มีแต่ The Word Word ที่แปลว่า คำพูด แรกเริ่มเดิมทีมีแต่ The Word คือคำพูด พอถามว่า คำพูดนี่คืออะไร ก็อึ้ง ไม่ยอมอธิบาย ให้ The Word แปลว่า พระคำหรือคำพูดเรื่อยไป ผมบอกว่ามันแหละคือกฎ ธรรมชาติ คำพูดนี้เป็นคำพูดธรรมชาติ เป็นปาลิตของธรรมชาติ ในคัมภีร์

⁹ ชิต ภิบาลแทน, ชีวิตและงานของพุทธทาสภิกขุ (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2520),

ของเขา The Word คือ The Light The Light นั่นคือ God เลยเหมือน
กันเลย¹⁰

แม้บางคนอาจไม่เห็นด้วยกับการวิเคราะห์และตีความของท่านพุทธทาส แต่คงไม่ปฏิเสธ
ความซึ้งคิดและความเป็นนักคิดของท่านที่เข้าใจหาแง่มุม คำอธิบายมาตอบประเด็นปัญหาในเรื่อง
ต่าง ๆ และพยายามเชื่อมโยงให้เห็นว่าคำสอนในศาสนาต่าง ๆ มีความสอดคล้องและสร้างเสริม
จริยธรรมได้อย่างดี

1.2.2 ปัจจัยทางประวัติศาสตร์ การเมือง และสังคม¹¹

ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ.2500-2506) เป็นนายกรัฐมนตรี อดุมการ
ทางการเมืองของรัฐเน้นความสำคัญของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ และ ถือว่าลัทธิ
คอมมิวนิสต์เป็นปฏิปักษ์ต่อสถาบันทั้งสาม จอมพลสฤษดิ์ได้ออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.
2505 โดยให้อำนาจสมเด็จพระสังฆราชทรงบัญชาการคณะสงฆ์ และทรงดำรงตำแหน่งประธาน
กรรมการมหาเถรสมาคม ตลอดจนให้รัฐมีบทบาทในการตรวจสอบ ควบคุม และดูแลคณะสงฆ์
โดยการอุปถัมภ์พุทธศาสนา ทั้งนี้ เพื่อป้องกันมิให้ลัทธิคอมมิวนิสต์แทรกซึมเข้ามาในแวดวง
พุทธศาสนานั้นเอง

บทบาทและงานเขียนของท่านพุทธทาสที่เผยแพร่ก่อนและในสมัยที่จอมพลสฤษดิ์มี
อำนาจสูงสุดในทางการเมืองดังกล่าว ยังคงเรียบง่ายและอยู่ในกรอบจารีต ไม่มีการวิพากษ์วิจารณ์
หรือประยุต์พุทธศาสนาในทางการเมืองที่ขัดแย้งกับอำนาจรัฐ งานพุทธศาสนาของท่านเน้นหนัก
ที่การพยายามส่งเสริมให้ชาวพุทธประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อขัดเกลาจิตใจสัจธรรมของตนเอง ไม่ใช่
การพยายามต่อสู้เรียกร้องจากผู้อื่น เป้าหมายสำคัญใน การปฏิบัติธรรมได้แก่ การดำเนินชีวิตที่
เรียบง่ายและเอื้อต่อการพ้นทุกข์ คำสอนของท่าน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการไม่ยึดมั่นถือมั่นใน
สิ่งต่าง ๆ การเป็นคนไม่เห็นแก่ตัว ไม่มี “ตัวกูของกู” และการทำจิตว่าง การปฏิบัติธรรมดังกล่าว

¹⁰ พุทธทาสภิกขุ, หลักการที่ฝรั่งเข้าใจผิด (พระนคร : การพิมพ์พระนคร, 2515), หน้า 36.

¹¹ Pataraporn Sirikanchana, “The Concept of Dhamma in Thai Buddhism : A Study in the Thought of
Vajiranana and Buddhadasa,” (Ph.D dissertation, Faculty of Arts and Sciences, University of Pennsylvania,
1985), pp. 130.-147.

นี้ ทำให้ผู้ปฏิบัติเป็นอิสระจากอำนาจของกิเลส นอกจากนั้นท่านยังชี้ให้เห็นโทษของการใช้ชีวิตอย่างมัวเมาในวัตถุนิยม¹²

หลังจากที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ.2506 อำนาจของรัฐ ในการควบคุมความคิดและการแสดงออกต่าง ๆ ทางการเมืองเริ่มผ่อนคลายลง คำสอนของท่านพุทธทาสเริ่มเกี่ยวข้องกับสังคมและการเมืองเพิ่มขึ้น พิจารณาได้จากผลงานของท่านในช่วงเวลาดังกล่าว พ.ศ.2507 ถึง พ.ศ.2516 ซึ่งคำสอนของท่านพุทธทาสพาดพิงบ่อยครั้งถึงสถานการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง เช่น ในกรณีของความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกรกับนายทุนในระบบทุนนิยม ท่านพุทธทาสเห็นว่าแนวคิดของคนบางกลุ่มในสังคมขณะนั้นโจมตีนายทุนว่าเอาเปรียบ และกดขี่ข่มเหงกรรมกรหรือคนจน คนด้อยโอกาสในสังคม แต่ท่านมิได้ร่วมขบวนการโจมตีนายทุนด้วย ท่านพิจารณาปัญหาดังกล่าวในกรอบของหลักธรรมของพุทธศาสนา โดยพยายามชี้ให้กรรมกรเห็นโทษของการเคลื่อนไหวในการต่อต้านนายทุน และทำให้สังคมส่วนรวมพลอยเดือดร้อนไปด้วย และชี้ให้เห็นคุณประโยชน์ของการทำตามหน้าที่และไม่ตกเป็นทาสของวัตถุนิยม โดยท่านกล่าวสอนว่า ผู้ที่ทำงานเพียงเพื่อเงิน อาหาร ความอยาก เกียรติยศ และชื่อเสียงนั้น เป็นพวกวัตถุนิยม ส่วนพวกที่ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่เป็นผู้ปฏิบัติธรรมตามคำสอนทางพุทธศาสนา นั่นก็คือ การทำหน้าที่เพื่อหน้าที่เป็นการทำงานด้วยจิตว่าง ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการทำให้นายทุน และกรรมกรอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข¹³ นอกจากนั้น ท่านก็นำหลักความเมตตากรุณาต่อกัน ให้นายทุนมีความรักความเมตตาต่อกรรมกร ไม่เอาเปรียบ ถือว่ากรรมกรเป็นเหมือนลูกหลาน เช่น เศรษฐีในสมัยพุทธกาลที่เป็นพุทธสาวกมีความเอื้อเฟื้อต่อบ่าวไพร่ และให้กรรมกรมีความขยันในการงาน ซื่อสัตย์สุจริตในการทำงาน การตอบสนองกันและกันอย่างมีธรรมะ ทำให้ความขัดแย้งกันหมดไปได้¹⁴

นอกจากนั้น ในช่วงเวลาดังกล่าว ได้มีการเผยแผ่ศาสนาต่าง ๆ โดยเฉพาะศาสนาคริสต์ ในสังคมไทยอย่างกว้างขวาง ชาวพุทธเริ่มมีปฏิสัมพันธ์กับศาสนาอื่น ๆ ในแง่ของวิชาการและในแง่ของความศรัทธาเพิ่มขึ้น ท่านพุทธทาสได้เริ่มมีบทบาทอย่างสูงในการแสดงความคิดเห็น และการวิเคราะห์เปรียบเทียบหลักธรรมในศาสนาพุทธ และศาสนาคริสต์อย่างน่าสนใจดังนี้

¹² พุทธทาสภิกขุ, “ธรรมคือยารักษาโรค,” ศาสนาคืออะไร (กรุงเทพฯ : ชรรมบุชา, 2520), หน้า 36-37. รวบรวมจากการบรรยายที่โรงพยาบาลสงฆ์ในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ.2492.

¹³ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะในฐานะสร้างตัว (กรุงเทพฯ : สุวิธาน, 2511), หน้า 36.

¹⁴ พุทธทาสภิกขุ, ความเกิดที่คนยังไม่รู้จัก (กรุงเทพฯ : อักษรสวรรค์, 2512), หน้า 38.

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ตถาคตจะเกิดขึ้น หรือตถาคตจะไม่เกิดขึ้น ก็ตาม สิ่งนี้ก็มีอยู่แล้ว” คือ ธรรมชาติ หรือธรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติ นั่นคือ พระเจ้าในแง่ที่ว่า เป็นต้นกำเนิดของสิ่งทั้งปวงก็ได้ ในแง่ว่าอยู่ใน ที่ทุกหนทุกแห่ง ไม่ว่าที่ไหนก็ได้ หรือในแง่ที่ว่า จะลงโทษผู้ผิดให้รางวัล ผู้ถูกอย่างยุติธรรมที่สุด หรือว่าจะไรก็ตามที่เป็นลักษณะของพระเจ้าใน ศาสนาคริสต์เช่นนั้นก็ได้ qualification เหล่านั้นทั้งหมดทั้งสิ้นมีอยู่ใน พุทธศาสนา คือในสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” หรือ “ธรรมชาติ”¹⁵

ในท่ามกลางความสับสนระหว่างพุทธศาสนากับลัทธิคอมมิวนิสต์ และศาสนาอื่น ๆ ในความคิดของนักวิชาการ นักศึกษา และประชาชนทั่วไปในสังคมไทยขณะนั้น ท่านพุทธทาสแสดงความเห็นที่ชัดเจนว่า พุทธศาสนามีจุดร่วมกับศาสนาอื่น ๆ ในสังคมไทยตรงที่ส่งเสริม ความเจริญก้าวหน้าทางจิตวิญญาณและต่อต้านวัตถุนิยม (ในที่นี้หมายถึง ความฟุ้งเฟ้อและ ฟูมเฟือทางวัตถุ) และในขณะที่เดียวกันก็ขัดแย้งกับลัทธิ คอมมิวนิสต์ตรงที่ลัทธินี้สอนให้คนยึด มั่นในโลกของวัตถุและมองเห็นวัตถุสำคัญมากกว่าเรื่องนามธรรมและจิตวิญญาณของมนุษย์ ในขณะที่พุทธศาสนาสอนให้เห็นความสำคัญของการสละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนและทรัพย์สิน ลัทธิคอมมิวนิสต์กลับมุ่งให้สาวกเห็นความสำคัญของการเป็นเจ้าของแรงงานของตนและ ทรัพย์สิน ตลอดจนให้ตอบสนองความต้องการทางวัตถุก่อน ความต้องการทางจิตวิญญาณของ มนุษย์¹⁶

ต่อมาสังคมไทยได้ประสบปัญหาอย่างรุนแรงทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ นับตั้งแต่เกิดศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ.2512 เพื่อตรวจสอบการ บริหารรัฐของจอมพลถนอม กิตติขจร และการรณรงค์ต่อต้านสินค้าญี่ปุ่น ซึ่งเอาเปรียบและมอม เมาสังคมไทยทางเศรษฐกิจ จนนำไปสู่เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 คำสอนของท่านพุทธทาส หลังจากนั้นเป็นต้นมาก็มุ่งสู่ปัญหาของสังคมโดยตรงมากขึ้นตามลำดับ ตลอดจนด้อยค่าอำนาจ ของท่านก็ตรงประเด็นและเผ็ดร้อนเพิ่มขึ้น ดังเช่น

ตัวอย่างเช่นประเทศไทย หรือประเทศด้อยพัฒนาไหนก็ตาม
คิดจะพัฒนานั้นพัฒนานี้ จะสร้างนั่นสร้างนี่ แต่ความเจริญทางจิตใจ

¹⁵ พุทธทาสภิกขุ, หลักธรรมที่ฝรั่งเข้าใจผิด, หน้า 37.

¹⁶ David Morell & Chai-anan Samudavanija, Political Conflict in Thailand : Reform, Reaction, Revolution (Cambridge : Oelgeschlager, Gunn & Hain Publishers, Inc., 1981), p.141.

ของคนมันไปไม่ทันกัน มันจึงมีปัญหาเต็มไปหมด นับตั้งแต่มีการทุจริต มีคอร์รัปชันในการพัฒนานั้น ๆ นี่ก็เพราะการบูชาวัตถุนิยมอีกนั่นแหละ เพราะความต้องการของคนทางวัตถุนั้นมันไม่มีที่สิ้นสุด แต่ถ้าใครมีคุณธรรมทางจิตใจสูงจริงแล้วมันก็ไม่อดตายแน่ มันจะต้องพอมีกินมีใช้ตามอัตภาพ แต่มันไม่หุรห่าพุ่มเฟิยเหมือนที่เขาต้องการ สมัยนี้คือเพียงพอกินพอใช้ อย่างที่เรียกว่า มีการกินอยู่พอศีลตามธรรมชาติต้องการ ซึ่งผิดกับ กินคืออยู่ที่ของพวกที่หลงไหลในวัตถุนิยม¹⁷

และ

การปฏิบัติในหมู่อิสลามนี้ ในบางแห่งน่าเลื่อมใสมาก เช่นว่า บ้านนี้มีคนตายลง บ้านนี้ไม่ต้องก่อไฟแล้ว ข้าวปลาอาหารจะมีเอามาให้จากบ้านอื่น บ้านนี้กำลังทุกข์โศก ไม่ต้องก่อไฟ ไม่ต้องหุงหาอาหารเลี้ยงใคร บ้านอื่นจะเอามาให้ แล้วก็เลี้ยงดูกันไปตามเรื่องตามราว นั่นมันแสดงความรักผู้อื่นที่แท้จริง ที่แน่นแฟ้น

ที่นี่ พวกชาวพุทธทั้งหลาย พอมีใครตายลง มันต้องซื้อเหล้ามาไว้ให้กิน มันต้องฆ่าวัว ฆ่าควาย ฆ่าหมู มากมายมาไว้ให้กิน แล้วก็มารุมกินที่บ้านที่กำลังมีทุกข์ มีโศก เพราะว่ามีคนตายนั้นแหละ มันรักผู้อื่นอย่างไร มันใช้ไม่ได้ รักผู้อื่นแบบนี้¹⁸

แม้ท่านพุทธทาสจะเป็นนักคิดหรือผู้นำทางความคิดของสังคมไทย แต่ความคิดของท่านมิได้เกิดขึ้นลอย ๆ หรือเกิดขึ้นจากความเข้าใจตัวอักษรของพระไตรปิฎกเท่านั้น ความคิดของท่านและปรากฏการณ์ในสังคมไทย หรืออาจรวมถึงปรากฏการณ์ทั่วไปในสังคมโลกมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในทางสร้างสรรค์ ปังจยทางเศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา และการใช้ชีวิตของผู้คนในสังคมมีส่วนหล่อหลอมแนวคิดและการแสดงออกของท่าน ในทำนองเดียวกัน ความคิดของท่านก็มีส่วนกระตุ้นความสำนึกและความรับผิดชอบของ ผู้คนในสมัยเดียวกันและในยุคต่อมา

¹⁷ พุทธทาสภิกขุ, “ผลเสียของวัตถุนิยม,” ใน หากคอมมิวนิสต์เข้ามา พุทธศาสนาก็ยังอยู่ได้, รวบรวมโดย ปุ่น จงประเสริฐ (กรุงเทพฯ : อักษรสมัย, 2517), หน้า 103 - 104.

¹⁸ พุทธทาสภิกขุ, “ชาติมันคงได้ด้วยศาสนา (กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์, 2524), หน้า 20

1.3 ความสำคัญของพุทธทาสภิกขุต่อสังคมไทยในปัจจุบัน

แม้ท่านพุทธทาสได้มรณภาพไปนานหลายปีแล้ว แต่สังคมไทยและแวดวงวิชาการต่างประเทศยังคงกล่าวถึงความคิดและบทบาททางพุทธศาสนาของท่าน หากจัดแบ่งผู้คนในสังคมไทยออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ตามความรู้สึกนึกคิดที่มีต่อพุทธทาสภิกขุ อาจจัดได้เป็น 3 กลุ่มอย่างกว้าง ๆ กล่าวคือ กลุ่มที่นิยมชมชอบ กลุ่มที่ต่อต้าน และกลุ่มที่ไม่มีความเห็น

กลุ่มที่นิยมชมชอบคือกลุ่มนักวิชาการ นักการศึกษา นักศึกษาและประชาชน ที่สนใจคำสอนแบบตรงไปตรงมา ไม่อ้อมค้อม เข้าถึงประเด็นปัญหา มีโวหารที่เข้าใจ อารมณ์ความรู้สึกของผู้อ่านหรือผู้ฟัง และประยুক্তหลักพุทธธรรมให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น และปฏิบัติได้ทันที กลุ่มปัญญาชนชอบความคิดที่ถ่มถัก เน้นการใช้ปัญญาในการวิเคราะห์ และการใช้ศัพท์และสำนวนแปลกใหม่ในการแสดงสาระของพุทธธรรม เช่น “จิตว่าง” “นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้” “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” และ “ตายก่อนตาย” ทำให้การปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์หรือนิพพานสามารถเป็นไปได้ในชาตินี้ ภพนี้ ไม่ต้องรอคอยและลำบากยากเพียรให้บรรลุนิพพานหรือในอีกหลายชาติข้างหน้า ส่วนประชาชนก็นิยมใช้ความคิดในการอธิบายพุทธธรรมของท่านมาประยุกต์ในการทำมาหา-กิน และการพัฒนาชุมชน ทำให้เห็นความสำคัญของการทำงาน เห็นข้อเสียของความมั่งคั่งทางไสยศาสตร์ และการทำบุญอย่างมั่วเมา แม้พระสงฆ์ในสายที่นิยมแนวคิดของท่านพุทธทาส และจริงจังในการปฏิบัติตนตามคำสอนของท่านพุทธทาส ก็เป็นพระสงฆ์ที่ลดความมัวเมาในทางวัตถุ ไม่สะสมทรัพย์และไม่แสวงหาลาภยศ แต่อุทิศตนเพื่อการศึกษาพระไตรปิฎก และพัฒนาสังคม นักวิชาการบางท่านอาจมองเห็นว่า แนวคิดและคำสอนของท่านพุทธทาสมีความลึกถ้ำ เข้าใจยาก ทำให้ประชาชนทั่วไปรับได้ยากและเบื่อบ่อยง่าย ไม่เหมือนการไปฟังพระสงฆ์ทั่วไปเทศน์ตามวัด ฟังบ้าง ไม่ฟังบ้างก็รู้เรื่อง อย่างไรก็ตาม ทุกวันนี้คำสอนและคำอธิบายพุทธธรรมตามแนวของท่านพุทธทาสก็ยังคงได้รับการถ่ายทอดสู่สาธารณชนในระดับที่ฟังง่ายขึ้นในธรรมเทศนาของพระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) และพระพิศาลธรรมพาทิ (พระพยอม กัลยาโณ) ทำให้แนวคิดของท่านพุทธทาสยังคงเคลื่อนไหวและมีพลังในจิตสำนึกและการพัฒนาของสังคมไทยปัจจุบัน

กลุ่มที่ต่อต้านความคิดของพุทธทาสภิกขุคือกลุ่มอนุรักษ์นิยมระดับรากฐาน (fundamentalists) ในพุทธศาสนา เป็นกลุ่มที่ยึดมั่นคัมภีร์ และไม่ยอมรับการอธิบายขยายความหลักธรรมนอกแนวประเพณีนิยม นอกจากกลุ่มนี้ ก็มีกลุ่มศิษย์สายอภิธรรมซึ่งยึดถือว่า ความรู้ในคัมภีร์พระอภิธรรมเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่นิพพานได้ ทั้งนี้ เป็นไปตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์คนสำคัญคือ พระพุทธโฆษาจารย์ (มีชีวิตอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11) พระ

ภิกษุชาวอินเดียภาคใต้ที่ไม่สืบพุทธศาสนาในศรีลังกา กลุ่มศิษย์สายอภิรรมบางคนจึงเรียกท่านพุทธทาสว่าเศียรฉีร์ เพราะท่านประกาศว่า คัมภีร์พระอภิรรมเป็นคัมภีร์ที่มีผู้รวบรวมขึ้นภายหลัง และไม่มีคุณค่าในพุทธศาสนา เพราะ

สิ่งที่เรียกว่าอภิรรมนั้น สมมติว่าเอาไปทิ้งทะเลเสียทั้งกะบิ
เราก็คงไม่ขาดความรู้เรื่องการปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ เพราะเกิดขึ้น
สำหรับสติปัญญาที่เพ้อเจ้อจนจำเป็น ทำให้เน้นซ้ำแก่สติปัญญาทั่วไป
ดังนั้น ใคร ๆ ไม่ต้องเสียใจหรือน้อยใจว่าไม่มีโอกาสจะเรียน หรือ
เรียนไม่ไหว¹⁹

กลุ่มนี้และกลุ่มที่สามซึ่งเป็นกลุ่มที่ไม่มีความเห็นเกี่ยวกับท่านพุทธทาส เพราะไม่เข้าใจหลักคำสอนหรือไม่สนใจหลักคำสอนก็ตาม ไม่มีบทบาทสำคัญในการจัดขบวนการแนวคิดของท่านไม่ให้แพร่หลายในสังคมไทย ความสำคัญของพุทธทาสภิกขุในฐานะนักคิดต่อสังคมไทยในปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นได้ในคำกล่าวของปีเตอร์ แจกสัน นักวิชาการชาวออสเตรเลียที่ว่า

เราต้องยกย่องท่านพุทธทาสในงานภาคทฤษฎีที่เป็นอนุสรณ์ของท่าน
ที่ท่านได้หว่านเมล็ดพันธุ์ของพุทธศาสนาอีกรูปแบบหนึ่งให้เราเลือก ตลอดจน
ให้วิสัยทัศน์เกี่ยวกับสังคมไทยอีกลักษณะหนึ่ง แต่เมล็ดพันธุ์เหล่านี้จะเจริญ
งอกงามขึ้นเต็มที่เพียงใดย่อมขึ้นอยู่กับทิศทางทางการเมือง และวัฒนธรรม
ของประเทศไทยเอง²⁰

2. พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ในฐานะนักคิด/ปัญญาชนไทยทางพุทธศาสนา

ในขณะที่แนวคิดและบทบาทของพุทธทาสภิกขุมีอิทธิพลอย่างชัดเจนต่อการปรับเปลี่ยนความเข้าใจและปฏิบัติธรรมทางพุทธศาสนาของชาวพุทธในปัจจุบัน และเรียกร้องให้ชาวพุทธลงมือปฏิบัติธรรมให้ทันทุกข์ในชาตินี้ แนวคิดและบทบาทของ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) มีอิทธิพลอย่างสูงในการศึกษาพุทธศาสนาเชิงปริยัติ การทำความเข้าใจในความหมายและรายละเอียดของพระไตรปิฎก และการรักษาวินัยสงฆ์และประเพณีชาวพุทธ มีท่วง

¹⁹ พุทธทาส อินทปัญโญ, อสิตั้งวัจจรายุคตมานุสสรณ์ จากพุทธทาสภิกขุ, หน้า 123.

²⁰ Peter Jackson, Buddhadasa : A Buddhist Thinker for the Modern World (Bangkok : The Siam Society, 1988), p.308.

ทำนองการอธิบายธรรมที่เรียบง่าย ไม่เร้าใจ แต่หนักแน่น ตลอดจนคำร่ำภาพลักษณะของผู้ทรงศีล ผู้ทรงคุณความรู้และความเป็นปราชญ์ทางพุทธศาสนาอย่างสม่ำเสมอ อาจกล่าวได้ว่า ท่านเป็น พระสงฆ์นักวิชาการอันดับหนึ่งของสังคมไทย ในปัจจุบันที่คนส่วนใหญ่มุ่งไปแสวงหาความรู้ ทางพุทธศาสนา และขอคำวินิจฉัย ในกรณีเกิดความขัดแย้งทางศาสนาในสังคมไทย

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เกิดเมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2481 ที่จังหวัด สุพรรณบุรี เป็นผู้มีความสามารถในการศึกษาลำเรียนมาตั้งแต่ต้น ท่านบรรพชาเป็นสามเณรเมื่อ อายุ 13 ปี และสอบได้เปรียญ 9 ประโยค ขณะยังเป็นสามเณร ต่อมาเมื่ออายุ ครบ 20 ปี จึงได้รับ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในฐานะนาดหลวง เมื่อ พ.ศ.2504 ในด้านการศึกษาในระดับสูง ท่านได้รับปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับ 1 จาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และสอบได้วิชาครู พ.ม. และมีผลงานทั้งด้านวิชาการ และการบริหาร เช่น เป็นรองเลขาธิการมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งท่านได้มีบทบาทสำคัญใน การพัฒนาหลักสูตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสอดคล้องหลักสูตรเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนไว้ในการ ศึกษาของพระสงฆ์ และเป็นเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ใน พ.ศ.2515 ท่านมีงานด้านวิชาการ ดำรา การเผยแผ่พุทธธรรมทั้งในประเทศและต่างประเทศ ตลอดจนได้รับการประกาศเกียรติคุณในด้าน ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เช่น งานหนังสือพุทธธรรม ซึ่งใช้เป็นตำราในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ งาน บรรยายทางพุทธศาสนาที่มหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย และมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สหรัฐอเมริกา ได้รับพระราชทานโล่รางวัล “มหิดลวรานุสรณ์” พ.ศ.2532 รางวัลกิตติคุณสัมพันธ์ “สังข์เงิน” สาขาเผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำปี พ.ศ.2533 และรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพ จากยูเนสโก เมื่อ พ.ศ.2537 และเป็นคนไทยคนแรกที่ได้รับเกียรติให้รับรางวัลดังกล่าว นอกจากนั้น ท่านยังได้ รับปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาต่าง ๆ จากมหาวิทยาลัยชั้นนำหลายแห่งของไทยเช่นเดียวกับท่านพุทธทาส

2.1 ความเป็นนักคิด/ปณิธานไทยของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

ความเป็นนักคิด/ปณิธานไทยของพระธรรมปิฎกมีลักษณะที่แตกต่างจากท่าน พุทธทาสอยู่ตรงที่พระธรรมปิฎกมีพื้นฐานและภูมิหลังเป็นพระนักการศึกษาตามจารีตของพระ สงฆ์ไทย การอธิบายธรรมและการตีความธรรมของท่านจึงอยู่ในกรอบของการศึกษาพระ ไตรปิฎก ไม่พยายามประยุกต์เกินไปไปสู่แนวคิดของศาสนาอื่น ระบบความคิดปรัชญาระบบอื่น เช่น ไม่ระบุชัดแจ้งว่า “ธรรม” ในพุทธศาสนา คือ “พระเจ้า” ในศาสนาคริสต์ เช่น กรณีของท่าน พุทธทาส ไม่ใช้ถ้อยคำสำนวนรุนแรงและไม่เข้าบาทเข้ากลอนเช่นท่านพุทธทาส ภาษาและถ้อยคำ

สำนวนของพระธรรมปิฎกเป็นภาษาที่เรียบง่ายเหมือนครูผู้สอน ไม่เร้าอารมณ์ ไม่กระทบกระเทือนเปรียบเปรย และไม่ใส่สีสันในการบรรยาย ผู้ฟังคำเทศนาและผู้อ่านงานเขียนของท่านจำเป็นต้องพิจารณาตามอย่างใกล้ชิด และคิดหาเหตุผลไปตามลำดับ จึงจะเข้าใจความหมายและเห็นคุณค่าในผลงานของท่าน

แม้ผลงานของพระธรรมปิฎกจะไม่ตื่นเต้นเร้าใจสำหรับผู้ฟังผู้อ่านบางประเภท แต่เราคงปฏิเสธความเป็นนักคิดของท่านไม่ได้ งานของพระธรรมปิฎกเป็นงานที่แสดงถึงความละเอียดและแตกฉานในพระธรรมวินัย แต่ในขณะเดียวกันก็แสดงความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ทันเหตุการณ์อย่างยากที่จะหาผู้เปรียบได้ในปัจจุบัน งานอธิบายพุทธธรรมของท่านครอบคลุมความรู้เกือบทุกแขนงที่มีอยู่ในสังคมไทย เห็นได้จากงานเขียนเรื่องการแพทย์ไทย : ทางเลือกในยุคโลกาภิวัตน์, การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน, การพัฒนาที่ยั่งยืน, และ รัฐไว้เสริมปัญญาและพัฒนาคน เป็นต้น ความเป็นนักคิดของท่านปรากฏอยู่ที่ความสามารถในการจับประเด็นปัญหาและการเชื่อมโยงพุทธธรรมให้มาตอบปัญหาได้อย่างตรงจุด ทำให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านเห็นภาพชัดเจนในการประยุกต์หลักคำสอนมาสู่ภาคปฏิบัติ เช่น ธรรมบรรยายสำหรับแพทย์ตอนหนึ่งดังนี้

การแพทย์แนวพุทธจะเน้นที่ชีวิต ไม่ใช่เน้นที่โรค

มุ่งที่ชีวิตที่ปลอดจากโรคเป็นสำคัญ ไม่ใช่มีจุดหมายอยู่ที่

การแก้ไขบำบัดโรค แต่ที่ต้องเฝ้าระวังบำบัดโรค ก็เพื่อ

ให้เป็นฐานสำหรับชีวิตที่ดำรงมีความสุข หรือเป็นโอกาส

ที่จะพัฒนาชีวิตสู่สิ่งที่ดียิ่งขึ้นไป เมื่อชีวิตเกี่ยวข้องกับ

กับชรา พยาธิ มรณะ คือ แก่ เจ็บ ตาย ก็ให้มีการแก้ เจ็บ

ตาย อย่างดีและอย่างมีความสุขด้วย²¹

ความเป็นนักคิดของพระธรรมปิฎกก่อปรไปด้วยพื้นฐานความคิดเชิงจริยธรรม และความกล้าหาญทางจริยธรรม ในท่ามกลางความขัดแย้งที่มีผลต่อความมั่นคงทางพุทธศาสนา ท่านพร้อมที่จะแสดงจุดยืนทางความคิดและคำอธิบายพุทธธรรมเพื่อเป็นหลักสำหรับชาวพุทธทั่วไปในสังคม เช่น ในกรณีสันติอโศกและกรณีธรรมกาย พระธรรมปิฎกได้ออกมาชี้ถูกชี้ผิดแก่สาธารณชนและมีบทบาทสำคัญที่ทำให้มีการตีพระโพธิธรรมา ใน พ.ศ.2532 และทำให้กระบวนการสันติอโศกอยู่นอกจารีตทางพุทธศาสนา ตลอดจนทำให้วัดพระธรรมกายถูกพิจารณาโทษทั้งจาก

²¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การแพทย์ไทย : ทางเลือกในยุคโลกาภิวัตน์ (กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสารจำกัด, 2539), หน้า 127.

รัฐและคณะสงฆ์ไทย ยกตัวอย่างเช่น พระธรรมปิฎกได้ชี้ความผิดของขบวนการสันติอโศกข้อหนึ่งว่า สมณะโพธิรักษ์คัดค้าน ลบล้าง คัดแปลงพุทธพจน์และพุทธบัญญัติตลอดจนทำพระวินัยให้วิปริต โดยการบิดเบือนความหมายของคำศัพท์สำคัญในพุทธพจน์และพุทธบัญญัติ เช่น อธิบายว่า “อนุ-ปสัมบัน” หมายถึง “คนที่ยังมีภูมิธรรมไม่ถึงขั้น” จะเป็นภิกษุหรือคฤหัสถ์ก็ได้ และ “อุปสัมบัน” หมายถึง “คนที่มีภูมิธรรมถึงขั้น” จะเป็นภิกษุหรือคฤหัสถ์ก็ได้ และผู้ที่จะบอกว่าใครมีภูมิธรรมถึงขั้นหรือไม่ถึงขั้นก็คือ สมณะโพธิรักษ์เอง การบัญญัติความหมายเอาเองเช่นนี้ ทำให้ความหมายเดิมของพุทธบัญญัติที่ว่า “อนุปสัมบัน” คือ สามเณร (สามเณรี) และภราวาส และ “อุปสัมบัน” คือ ภิกษุ (และภิกษุณี) ปราศจากผลในการบังคับใช้²² ส่วนในกรณีของวัดพระธรรมกายที่เผยแพร่คำสอนว่า “นิพพานเป็นอัตตา” นั้น พระธรรมปิฎกชี้ชัดว่า

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เริ่มแต่พระไตรปิฎก และ
อรรถกถา ไม่มีหลักฐานในคัมภีร์ใดเลยที่กล่าวถ้อยคำระบุ
ลงไปว่า นิพพานเป็นอัตตา
แต่หลักฐานในคัมภีร์ที่ระบุลงไปว่านิพพานเป็นอนัตตา
นั้นมี และมีหลายแห่ง²³

การมีผลงานปรากฏต่อสาธารณชนอย่างแพร่หลายทั้งในประเทศและต่างประเทศ ทำให้พระธรรมปิฎกเป็น “ตัวแบบ” สำหรับผู้ชื่นชม แต่ในขณะเดียวกันความกล้าหาญในทางจริยธรรมของท่านก็เป็นเป้าโจมตีสำหรับผู้ที่ไม่เห็นด้วยหรือผู้สูญเสียผลประโยชน์

ความเป็นนักคิด/ปัญญาชนของพระธรรมปิฎกเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางในสังคมไทย ดังปรากฏในคำสดุดีของสนธิชัย โสภณสิริตอนหนึ่งว่า

ถ้ากล่าวกันในระดับโลก ท่านก็เกือบเป็นพระภิกษุ
ไทยเพียงรูปเดียวที่มีอยู่ในเวลานี้ ผู้สามารถยืนโคตรเด่น
อยู่ท่ามกลางเวทีภูมิปัญญาระดับโลก การที่ท่านเป็นชาวไทย
คนแรกที่ได้รับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพจากยูเนสโก
และตำแหน่ง “ตรีปิฎกาจารย์” จากนวนาลันตามหา-
วิหาร สถาบันพุทธศาสนาชั้นสูงของประเทศอินเดีย

²² ภักทพร สิริกาญจน, “สำนักสันติอโศก : ความเป็นมาและบทบาททางศาสนาในสังคมไทย,” งานวิจัยเสนอต่อศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540,

²³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), กรณีธรรมกาย (กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร จำกัด, 2542), หน้า 63.

ย่อมเป็นหลักฐานที่ดีกว่าคำอธิบาย โดยเฉพาะสถาบัน
 หลังถึงกับชกชองท่านเทียบเคียงกับพระมหาเถระ
 2 รูปในอดีต คือพระสารีบุตรเถระ อัครสาวกองค์ที่
 หนึ่งของพระพุทธเจ้า และพระยวงนาง (พระถึงช้างจ้ง)
 ปราชญ์มหายานผู้ยิ่งใหญ่ของจีน²⁴

2.2 ปัจจัยที่มีผลต่อความคิด บทบาท และภารกิจต่อสังคม

ปัจจัยที่มีผลต่อความคิด บทบาท และภารกิจต่อสังคมของพระธรรมปิฎก ได้แก่ ปัจจัยทางการศึกษา การทำงาน และปรากฏการณ์ในสังคมไทยและสังคมโลกโดยทั่วไป ท่านได้อยู่ในแวดวงพระศาสนาตั้งแต่อายุ 13 ปี โดยบรรพชาเป็นสามเณรต่อเนื่องมาจนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ตลอดระยะเวลาที่บรรพชาเป็นสามเณร ท่านสอบได้นักธรรมชั้นตรี โท เอก และเปรียญธรรม 3 ถึง 9 ประโยค และเมื่ออุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว ท่านได้ศึกษาในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจนได้รับปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ 1) และได้สอบวิชาครู พ.ม. ได้ ซึ่งเป็นประจักษ์พยานว่าท่านเป็นผู้สนใจในการศึกษาเล่าเรียนพุทธศาสนาและได้รับการหล่อหลอมจากคำสอนทางพุทธศาสนา และวิถีชีวิตของบรรพชิตอย่างเต็มเปี่ยม

ความรู้ความเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาจนซึมซาบเข้าไปในจิตสำนึก ของพระธรรมปิฎก ประกอบกับธรรมชาติที่ดั่งามและสงบเย็นของท่านแต่เดิมนั้น ทำให้ ท่านสามารถแปรความสำนึกดังกล่าวออกมาสู่ภาคปฏิบัติได้ไม่ยาก ดังจะเห็นได้จากจริยวัตรที่เสมอต้นเสมอปลายของท่าน และไม่เคยมีผู้ใดเห็นท่านแสดงอาการโกรธหรือเกี่ยวข้องกับใครเลย

จากความนุ่มนวลและเรียบง่ายมีน้อยของท่านทำให้ท่านเป็นที่รักของเพื่อนร่วมงานและสหธรรมิกทั่วไป อุปนิสัยสงบเยือกเย็นพึ่งตนเอง และไม่เอาเปรียบผู้ใดนั้น ไม่ได้ปรากฏเพียงในคำสอนหรืองานเขียนของท่านเท่านั้น แต่อยู่ในวิถีชีวิตประจำวันของท่านด้วย ดังที่ศิษย์ผู้หนึ่งได้บันทึกไว้ว่า

ในกรณีที่เกี่ยวกับลูกศิษย์ลูกหาที่ใกล้ชิดท่าน ท่านจะพูดด้วยความเมตตา ไม่เคยดุคำว่างกล่าว ทำให้เสียหน้าถ้าลูกศิษย์ทำอะไร ไม่ถูกขึ้นมา

²⁴ สนธิชัย โสภณศิริ, “พระธรรมปิฎก : ธรรมประทีปแห่งยุคโลกาภิวัตน์,” ใน ชีวิตและผลงานพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต และนามาภิไธยของนักวิชาการ, รวบรวมและจัดพิมพ์โดย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์

ท่านก็จะหาโอกาสในขณะที่อยู่ด้วยกันสองต่อสอง พออีกฝ่ายพร้อมจะรับฟัง ท่านก็จะพูดชี้ให้เห็นจุดที่ทำไมอะไรต่าง ๆ ทำให้เราได้ข้อคิด และพร้อมที่จะปรับแก้ตัวได้ ท่านไม่ใช่เป็นผู้ที่จะโหวกเหวกชี้หน้าตำราใคร ท่านสุภาพมาก ทำให้ลูกศิษย์เคารพยำเกรงอยากจะได้รับใช้ใกล้ชิด และพอมีอะไรก็จะกล้าพูดกับท่านได้ตรง ๆ แต่ก็พูดด้วยความเคารพ ด้วยความเกรงใจด้วยเหตุผล ท่านเป็นผู้ใหญ่ที่มีหลักพรหมวิหารธรรมอย่างครบถ้วน เช่น บางที่ท่านกำลังพักผ่อนอยู่ เราเข้าไปเคาะประตูถูกใจ ท่านก็ไม่เคยโมโห ไม่เกิดอารมณ์เสียที่จะถูกขึ้นมาโวยวายคำ มีแต่ยิ้มแย้ม แจ่มใส ตามด้วยน้ำเสียงราบเรียบสม่ำเสมอ มีเมตตา²⁵

จากกรณีดังกล่าว น่าจะพิจารณาได้ว่า บุคลิกภาพและแนวคิดของพระธรรมปิฎกตลอดจนจริยวัตรที่งดงามของท่าน ไม่ได้มาจากการ ได้รับการอบรมสั่งสอนและสิ่งแวดล้อมตั้งแต่วัยเยาว์เพียงประการเดียว น่าจะมาจากธรรมชาติที่สั่งมาในตัวคนของท่านเองด้วย เพราะพระภิกษุหลายรูปที่มีการศึกษา อบรม และอยู่ในสิ่งแวดล้อมของพุทธศาสนาเช่นเดียวกับท่านหรือคล้ายคลึงกับท่านก็มีอุปนิสัย และพฤติกรรมแตกต่างจากท่านได้ ข้อเท็จจริงนี้ท่านอาจารย์จันทงค์ทองประเสริฐ ซึ่งเป็นอาจารย์ถวายความรู้ แก่ท่านเมื่อครั้งที่ท่านศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็ได้ยืนยันว่า

แม้ท่านจะมีชื่อเสียงก้องโลกแล้ว ท่านก็ยังคงปฏิบัติตนต่อข้าพเจ้าฉันอาจารย์กับศิษย์อย่างเสมอต้นเสมอปลายตลอดมา ท่านไม่เคย “ลืมหูลืมตา” เข้าลักษณะเหมือนรวงข้าวที่มีเมล็ดคง ๆ จะลืมหูลืมตาเสมอ ต่างกับคนบางคน พอได้ดิบได้ดี หรือมีชื่อเสียงขึ้นมาบ้างแล้วก็ลืมหูลืมตา ไม่มีความเคารพครูบาอาจารย์ด้วยใจจริง ทำตัวเป็นเสมอ “รวงข้าวลืมหูลืมตา” ที่จะชูรวงขึ้นไปในอากาศนั้น²⁶

และ

ในชีวิตของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่เคยภาคภูมิใจในศิษย์คนใดเสมอด้วย

²⁵ พระครูปลัดปิฎกวัฒน์, “ทบทวนจิต,” ใน ชีวิตและผลงานพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) และนานาชาติของนักวิชาการ, หน้า 59-60.

²⁶ จันทงค์ ทองประเสริฐ, “พระธรรมปิฎกในทัศนะของข้าพเจ้า,” ในเรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เคยท่านเป็นเกียรติ เป็นสักขีพยาน เป็นครู “เพชรน้ำเอกที่จรัสแสง” ไปทั่วโลกของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นศิษย์ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยภาคภูมิใจเป็นอย่างยิ่ง มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยคงจะไม่สามารถผลิตพุทธศาสตรบัณฑิตที่มีคุณภาพยอดเยี่ยมยิ่งไปกว่านี้อีกแล้ว²⁷

2.3 ความสำคัญของพระธรรมปิฎกต่อสังคมไทยในปัจจุบัน

สังคมไทยในปัจจุบันเป็นสังคมที่มีปัญหา ไร้ที่พึ่ง และอ่อนแอทั้งความเป็นอยู่ทางวัตถุ และทางจิตวิญญาณ จำเป็นต้องมีผู้นำที่มีบทบาทในการชี้ให้สังคมมองเห็นรากเหง้าของปัญหา เสนอแนวทางแก้ไข และเป็นแบบอย่างในการพัฒนาคุณภาพชีวิต พระธรรมปิฎกเป็นบุคคลสำคัญท่านหนึ่งที่ได้ทำหน้าที่ดังกล่าวนี้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากบทบาทและผลงานในการเผยแผ่พุทธธรรมอันสร้างเสริมพัฒนาจิตวิญญาณของผู้คนในสังคม ย่อมเป็นรากฐานให้เกิดการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคมไปได้อย่างถูกต้องทิศทาง

ปัญหาสังคมไทยในปัจจุบันเป็นปัญหาที่เกิดจากทัศนคติและคุณภาพของคนเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นปัญหาด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือการศึกษาที่ตามงานเขียนและธรรมเทศนาของพระธรรมปิฎกล้วนครอบคลุมบริบทของชีวิตทุกด้าน ดังยกตัวอย่างบางเรื่องพอสังเขป ดังนี้

2.3.1 ปัญหาและการแก้ไขเรื่องสิ่งแวดล้อม

ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมเป็นพิษหรือถูกทำลาย เช่น อากาศเป็นพิษ ดินไม่ผลัดใบ ถูกโค่นทำลาย ขยะล้นเมือง และอื่น ๆ พระธรรมปิฎกเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาลำดับนี้ไม่ใช่เพียงแต่ยกพุทธธรรมมาเทศน์หรือกล่าวอ้างเท่านั้น แต่ท่านประสานกระบวนการปฏิบัติในโลกสมัยใหม่เข้ากับหลักการทางจริยธรรมอย่างเชื่อมโยงเป็นระบบ ไม่ใช่เสนอให้ปฏิเสธพัฒนาการในโลกสมัยใหม่หรือหันหลังให้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แต่ให้ปรับพัฒนาการและวิทยาการให้เป็นประโยชน์ต่อโลกปัจจุบัน กล่าวคือ

เมื่อเราเปลี่ยนแปลงใหม่ให้การพัฒนาที่มีความหมาย 2 อย่าง โดยมี

การพัฒนามนุษย์ (human development) มาเข้าสู่คัมภีร์ วิทยาศาสตร์ก็เปลี่ยน

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

แนวทางมาค้นหาความรู้ เพื่อให้มนุษย์ได้ความรู้ที่จะมาจัดความสัมพันธ์ให้มนุษย์อยู่กับธรรมชาติได้อย่างดีโดยเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ด้วยแรงจูงใจใหม่ ที่ต่างไปอีกแบบหนึ่ง เรามีวิทยาศาสตร์ได้ มีเทคโนโลยีได้ แต่มีด้วยฐานความคิดที่ต่างออกไป ดังนั้นวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจึงมีความหมายและคุณค่าที่ขยายกว้างออกไป ซึ่งครอบคลุมการเป็นเครื่องมือของการพัฒนาเศรษฐกิจ เพื่อสนองความมุ่งหมายหรือเป้าหมายในทางเศรษฐกิจด้วย แต่คำนึงไปโดยโยงสัมพันธ์กับฝ่ายการพัฒนามนุษย์²⁸

ในด้านการพัฒนามนุษย์ พระธรรมปิฎกชี้ให้เห็นว่า ต้องพัฒนาทั้ง 3 ด้าน คือ ก. พัฒนาพฤติกรรมและวิถีชีวิต ข. พัฒนาจิตใจหรือคุณธรรม ค. พัฒนาปัญญา ซึ่งรวมถึงแนวคิด ทศนคติ และค่านิยม โดยชี้ให้เห็นว่า หากพัฒนาแล้วแต่ไม่พัฒนาคน จะก่อปัญหาต่อเนื่องไม่สิ้นสุดจากความไม่รู้ของคนบ้าง หรือจากความเห็นแก่ตัวของคนบ้าง²⁹

2.3.2 ปัญหาและการแก้ไขเรื่องการศึกษา

ในเรื่องการศึกษา พระธรรมปิฎกได้แสดงให้เห็นความสำคัญของการศึกษาแบบบูรณาการว่าเป็นการแก้ปัญหาและพัฒนาคน ที่เรายังไม่สามารถพัฒนาคนได้ด้วยการศึกษาไม่ว่าระดับใด ก็เพราะเราไม่ได้ศึกษาสิ่งต่าง ๆ อย่างเป็นบูรณาการ ความคิดนี้กล่าวได้ว่าเป็นแนวคิดใหม่ที่ประยุกต์พุทธศาสนามาตอบปัญหาเกี่ยวกับการศึกษาได้อย่างมีเหตุผลน่าเชื่อถือ โดยท่านอธิบายว่า

คนที่มีการศึกษาจะต้อง (1) มีปัญญา คือรู้ รู้อะไร
ก็รู้ความจริง คือ มีความจริง เข้าถึงความจริง (2) มีความ
ดีงาม ซึ่งอาจจะเรียกว่าคุณธรรม (3) มีความสุข หรือ
ไม่มีทุกข์

คนที่เรียกว่ามีการศึกษานั้น จะต้องได้รับการตรวจ
สอบดูเสมอว่า ได้พัฒนาไปโดยมีองค์ประกอบ 3 อย่างนี้
เพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ หรือไม่ ถ้าหากว่าการศึกษาทำให้คน
มีความรู้มากขึ้น แต่มีความสุขน้อยลง มีความทุกข์มาก

²⁸ พระธรรมปิฎก (อ.อ. ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2541), หน้า 171 - 172.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 180.

ก็แสดงว่า การศึกษานั้นคงจะผิด ... ในการพัฒนานี้
จะต้องดูว่า ผู้ที่ได้รับการศึกษา คือคนที่เราสอนหรือ
ให้การศึกษา มีปัญหาเพิ่มขึ้นไหม มีความดีงาม และ
ความสุขหรือภาวะไร้ทุกข์เพิ่มขึ้นหรือไม่

องค์ประกอบ 3 อย่างนี้ สัมพันธ์กันอย่างไร มัน
สัมพันธ์กันโดยเป็นองค์เดียวกัน กล่าวคือ เมื่อบูรณาการ
ถึงขั้นสุดท้าย มันจะไปรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน รวม
เป็นอันเดียวกันอย่างไร ปัญหา คือ การรู้ความจริง เมื่อ
รู้ความจริงถึงที่สุดแล้ว จะเกิดความเป็นอิสระ มีอิสรภาพ
ขึ้นภายใน จิตใจจะมีภาวะที่ปราศจากสิ่งบีบคั้น หลุดพ้น
จากสิ่งบีบคั้น หลุดพ้นจากสิ่งขุ่นมัวเศร้าหมองทั้งหลาย³⁰

การแก้ปัญหาการศึกษาจึงมิใช่เพียงการแก้เนื้อหาของหลักสูตรและการใช้
อุปกรณ์ประกอบการเรียนการสอนเพื่อให้ผู้เรียนเกิดความสนใจเท่านั้น แต่ยังต้องแก้ไขปรับปรุง
สาระสำคัญของความรู้ให้มีความเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตทั้งชีวิตของผู้เรียนด้วย เพื่อให้การศึกษา
สามารถทำให้ผู้เรียนสามารถอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขและทำให้สังคมที่ คนอยู่มีความสุข
และความเจริญด้วย ซึ่งพระธรรมปิฎกเสนอแนวคิดที่ริเริ่มสร้างสรรค์สำหรับสังคมไทยไว้ในการ
ศึกษาแบบบูรณาการนั่นเอง

แนวคิดในด้านต่าง ๆ ที่พระธรรมปิฎกเสนอให้สังคมไทยนั้น ล้วนแต่เป็นประโยชน์ในภาค
ปฏิบัติทั้งสิ้น อย่างที่ภาษาในพระไตรปิฎกเรียกว่าเป็น “การชี้มรรตพธ” ให้ผู้แสวงหา ทั้งนี้ ผู้นำไป
ปฏิบัติเท่านั้นที่จะเห็นจริงได้

3. สมณะโพธิรักษ์ในฐานะนักคิด/ปัญญาชนไทยทางพุทธศาสนา

หากพิจารณาในภาพรวมแล้ว ทั้งพุทธทาสภิกขุและพระธรรมปิฎก (ประสุตย์ ปยุตโต)
จัดได้ว่าเป็นพระภิกษุในแนวจารีตของพุทธศาสนาในเมืองไทย เพราะท่านยอมรับกฎระเบียบของ
คณะสงฆ์ไทย และอยู่ในความปกครองของมหาเถรสมาคมตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ส่วน

³⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษา พัฒนาการ หรือบูรณาการ (กรุงเทพฯ : มุทนิธิพุทธธรรม, 2540),
หน้า 87.

สมณะโพธิรักษ์เป็นนักบวชนอกแนวจารีตของพุทธศาสนาในเมืองไทย เพราะท่านไม่ยอมรับและไม่อยู่ในการปกครองของมหาเถรสมาคมตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ทำให้เกิดการตีความสถานภาพของท่านและกลุ่มของท่านไปในแนวที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ในขณะที่ท่านและกลุ่มขบวนการสันติอโศกของท่านถือว่าตนเองเป็นนักบวชในพุทธศาสนาหรือนับถือพุทธศาสนา แต่ชาวพุทธแนวจารีตและคณะสงฆ์ไทยถือว่าท่านและกลุ่มของท่านไม่ใช่พระภิกษุสงฆ์และไม่ใช่วิวาตพุทธเถรวาทของสังคมไทย อย่างไรก็ตาม ในแง่ของความเป็นนักคิดถือได้ว่า สมณะโพธิรักษ์มีคุณลักษณะเป็นนักคิดและนักปฏิบัติที่มีบทบาทสำคัญท่านหนึ่งในสังคมไทย และเป็นผู้นำด้านการพัฒนาสังคมที่โดดเด่นท่านหนึ่งทีเดียว

สมณะโพธิรักษ์เกิดเมื่อ พ.ศ.2477 ในครอบครัวชนชั้นกลางที่ผู้ปกครองมีอาชีพค้าขายเช่นเดียวกับท่านพุทธทาสและพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) แต่ชีวิตในวัยเด็กยากลำบากมากกว่าเพราะต้องช่วยเหลือผู้ปกครองหารายได้เลี้ยงครอบครัวด้วย ในวัยหนุ่มมีอาชีพการงานอยู่ในแวดวงบันเทิงโดยทำงานในบริษัทไทยโทรทัศน์จำกัด มีเงินทองใช้อย่างฟุ่มเฟือย ต่อมา ได้หมกมุ่นในเรื่องไสยศาสตร์จนเบื่อหน่ายและได้รู้จักซาบซึ้งในพุทธศาสนา หลังจากที่อยู่สมทบเป็นพระภิกษุฝ่ายธรรมยุต และได้ก่อตั้งกลุ่ม “ชาวอโศก” จนเกิดปัญหากับวัดเดิม จึงได้อุปสมบทใหม่ที่วัดฝ่ายมหานิกายและนำไปสู่การหนีของวัดเดิมไปคืน การทำงานเผยแผ่ธรรมของพระโพธิรักษ์มีอุปสรรคและมีปัญหา มาจากความขัดแย้งกับคณะสงฆ์ และชาวพุทธฝ่ายจารีตนิยม พระโพธิรักษ์จึงประกาศตัวลาออกจากมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม 2518 และความขัดแย้งได้รุนแรง มากขึ้น จนนำไปสู่กรณีสันติอโศกอันเป็นผลให้พระโพธิรักษ์ต้องสึกจากพระภิกษุมาใช้นามว่า สมณะโพธิรักษ์ นุ่งห่มแตกต่างจากพระสงฆ์ไทยทั่วไป ตั้งแต่ พ.ศ.2532 เป็นต้นมา

3.1 ความเป็นนักคิด/ปัญญาชนไทยของสมณะโพธิรักษ์

สมณะโพธิรักษ์มีแนวคิดในเชิงพัฒนาที่น่าสนใจสำหรับสังคมไทยในปัจจุบันหลายประการ แนวคิดแนวปฏิบัติทั้งปวงของท่านวางรากฐานบนหลักคำสอนทางพุทธศาสนาที่อยู่ในกรอบการตีความและการเน้นความสำคัญของตนเอง โดยมีเหตุผลเพื่อให้บรรลุประโยชน์ในปัจจุบัน และสามารถแก้ปัญหาได้ทันที่ในปัจจุบัน ในที่นี้ขอยกให้เห็นในบางตัวอย่างและบางกรณีเพื่อให้เกิดความเข้าใจโดยสังเขป

3.1.1 แนวคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการบวช

จากประสบการณ์และการได้ยืมได้ฟังเกี่ยวกับความประพฤติกติที่ชั่วย่อนในพระธรรมวินัยของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปในสังคมไทย และข้อขัดข้องในพระธรรมวินัยที่ไม่เอื้อต่อการอุปสมบทภิกษุณีได้ในพุทธศาสนา เถรวาทของไทยในปัจจุบัน ทำให้สมณะโพธิรักษ์ได้มองเห็นปัญหาและพยายามแก้ไขเพื่อให้นักบวชเคร่งพระวินัย และมีความตั้งใจจริงที่จะบวช ไม่มีลักษณะแบบบวชง่ายสีกง่าย จนไม่สามารถฝึกฝนขัดเกลากันเองได้ นอกจากนี้ ก็ให้โอกาสสตรีที่มีศรัทธาและความตั้งใจจริงที่จะบวชได้สามารถบวชและปฏิบัติธรรมได้เต็มที่โดยมีสถานภาพใกล้เคียงกับนักบวชฝ่ายชาย เช่น ภิกษุและภิกษุณีในสมัยพุทธกาล

แนวคิดดังกล่าวปรากฏได้จากขั้นตอนการบวชที่สมณะโพธิรักษ์ กำหนดให้ชาวโศก โดยผู้ที่บวชเป็นนักบวชชาวโศกได้ ต้องเป็นชาวโศก เรียนรู้ชีวิตในชุมชนชาวโศกมาแล้ว มิใช่คนทั่วไปที่นี้จะบวชก็เข้าไปขอสมัครบวช ผู้ที่จะเป็นนักบวชจะต้องผ่านขั้นตอนหลายขั้นตอน กล่าวคือ

- (ก) สมาทานศีลรักษาศีล 8 อยู่ร่วมกับชาวโศก เป็นอารามิก (ชาย) หรืออารามิกา (หญิง) 1 ปีก่อน
- (ข) เมื่อครบกำหนดเป็นอารามิกหรืออารามิกา ก็สมัครเป็น “ปะ” (ย่อมาจาก “ปฏิบัติ”) คือผู้ปฏิบัติธรรม โดยมีสมณะ 5 ท่าน เช่น รับรอง และคอยรับผิดชอบดูแล และผู้เป็น “ปะ” ต้องอยู่ปฏิบัติธรรมอย่างน้อย 4 เดือน สำหรับชาย และ 6 เดือน สำหรับหญิง ไม่ต้องโกนศีรษะ แต่นุ่มห่มด้วยกางเกง หรือผ้าถุงสีน้ำตาล และสวมเสื้อขาวแบบสุภาพตามที่มียู่แล้ว
- (ค) เมื่อครบกำหนดเป็น “ปะ” แล้วก็มีสิทธิ์เตรียมตัวบวช ถ้าได้รับความเห็นชอบจากหมู่สมณะเป็นเอกฉันท์ให้บวชได้ โดยชายได้เลื่อนฐานะเป็น “นาค” และหญิงได้เป็น “กรั๊ก” “นาค” โกนศีรษะและสวมเสื้อสีขาวขลิบสีน้ำตาลที่คอ ส่วน “กรั๊ก” มีสไบสีกรั๊ก ทั้งสองต้องถือศีลของชาวโศกอย่างเคร่งครัด
- (ง) เมื่อชายเป็น “นาค” มาครบอย่างน้อย 4 เดือน ก็มีสิทธิ์ขอเลื่อนฐานะเป็น “สมณูเทศ” และอยู่ในฐานะหลังนี้อย่างน้อย 4 เดือน จึงมีสิทธิ์ขอบวชเป็น “สมณะ” ส่วนหญิงต้องใช้เวลาเป็น “กรั๊ก” อย่างน้อย 1 ปี 6 เดือน จึงขอบวชเป็น “สิกขมาตุ” ได้^{๓๑}

^{๓๑} สารขอโศก ปีที่ 15(18) ฉบับที่ 3-4 (ตุลาคม-พฤศจิกายน 2537) : 27-28.

การกำหนดขั้นตอนให้ชัดเจน การกำหนดชื่อเรียกผู้ปฏิบัติในรูปแบบต่าง ๆ ตลอดระยะเวลาในการปฏิบัติ แสดงให้เห็นถึงความเป็นนักคิดและคุณลักษณะในการเป็นผู้นำของ สมณะโพธิรักษ์ ทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นคุณค่าของสิ่งที่ตนปฏิบัติและพากเพียรปฏิบัติ จนได้รับความสำเร็จสามารถผ่านขั้นตอนต่าง ๆ ได้ ทำให้ได้บุคคลที่ตั้งใจจริงและกันผู้ที่เป็นกาฝากออกไป

3.1.2 แนวคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับเศรษฐกิจ

แนวคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับเศรษฐกิจของสมณะโพธิรักษ์ถือได้ว่า เป็นสิ่งที่โดดเด่น สร้างสรรค์ และเหมาะสมกับยุคสมัยได้อย่างดี สมณะโพธิรักษ์เป็นผู้ริเริ่มบัญญัติคำว่า “บุญนิยม” ขึ้นมาใช้กับกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวอโศก ในช่วงประมาณ พ.ศ.2530 ขณะที่ระบบทุนนิยมกำลังรุ่งเรืองและระบบสังคมนิยมกำลังเสื่อมถอย เป็นช่วงที่สังคมทุกระดับ ทั้งระดับครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติ กำลัง

ตกเป็นทาสวัตถุนิยมอย่างมัวเมา และผู้คนมีชีวิตหลงระเหิงแบบบริโภคนิยมงานอุตสาหกรรมได้รับการส่งเสริมจากรัฐ ส่วนงานกสิกรรมกลับถูกทอดทิ้ง ผู้คนพากันทิ้งไร่นามาทำงานรับจ้างในเมือง สิ่งแวดล้อมถูกทำลาย เป็นต้น ทั้งนี้ ชาวอโศกเห็นว่าเกิดจากผู้คน ขาดแนวคิดแบบ “บุญนิยม”

“บุญนิยม” คือหลักการที่ทวนกระแสทุนนิยม เป็นแนวคิดและการทำกิจกรรมที่ ห่วง “บุญ” ไม่ใช่ “เงิน” เป็นหลัก เป็นการส่งเสริมพัฒนาการทางจิต ไม่ใช่ทางวัตถุ ซึ่งเป็นไปได้โดยการปฏิบัติตามพุทธธรรมอย่างจริงจังจนเกิดผล และมีสัมมาอาชีพตามลำดับฐานะ³²

โดยทั่วไป ระบบเศรษฐกิจและการพาณิชย์มักถือหลัก “ต้นทุนต่ำสุด แต่กำไรสูงสุด” จึงมุ่งผลิตสินค้า และซื้อขายแลกเปลี่ยนโดยกอบโกยให้มาก มุ่งเอาเปรียบผู้อื่น เพื่อให้ตนเองได้ประโยชน์มากที่สุด จึงเป็นไปโดยความเห็นแก่ตัวเป็นพื้นฐาน ส่วนเศรษฐกิจการพาณิชย์แบบ “บุญนิยม” มุ่งหวังการลดกิเลสตัณหาและพัฒนาทางจิตใจ จึงต้องอาศัยหลักการที่ตรงกันข้ามกับเศรษฐกิจแบบ “ทุนนิยม” คือความเสียสละ โดยมีหลักปฏิบัติในการค้าขาย คือ (1) แจกฟรี (2) ขายต่ำกว่าทุน (3) ขายเท่าทุน (4) ขายต่ำกว่าราคาตลาด และถือคติตามคำสอนของสมณะโพธิรักษ์ที่ว่า “คนที่เอาเปรียบคนอื่นได้ เขาถือกันว่าเป็นคนฉลาด แต่คนที่เสียสละให้กับผู้อื่นได้อย่างรู้ ๆ อย่างเต็มใจนั้นนับเป็นคนฉลาดยิ่งกว่า” สินค้าทั้งหลายที่ชาวอโศกผลิตขึ้นมาขายนั้น ถ้าต้องใช้เทคโนโลยี เช่น ยารักษาโรค แชมพู และน้ำดื่ม ตลอดจนอาหารต่าง ๆ ก็มีตรา อ.ย. รับรอง

³² สารอโศก ปีที่ 18 (21) ฉบับที่ 3-4 (ตุลาคม-พฤศจิกายน 2540) : 90-91.

คุณภาพ และความปลอดภัยที่ชาวโศกสามารถดำเนินเศรษฐกิจการพาณิชย์แบบ “บุญนิยม” ได้ก็เพราะใช้แรงงานฟรี แล้วส่งไปขายยังร้านค้าต่าง ๆ ทั้งของชาวโศกเองและของบุคคลภายนอก สำหรับที่ปฐมโศกนั้น ศาสดาคำหุคชาวันจันทร์ และทุกปีในวันปีใหม่ ชาวปฐมโศกจัดงานวันปีใหม่ เปิดขายสินค้าราคาต่ำกว่าทุน เรียกว่า ตลาดอาริยะ เพื่อเชิญชวนพ่อค้านายทุนให้รู้จักกับการเสียดสและขายสินค้าต่ำกว่าทุน

สินค้าประเภทแรกของชาวโศกประเภทแรกที่แพร่สู่สังคมทั่วไปคือหนังสือและสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ซึ่งไม่มุ่งการค้าเอากำไร แต่แจกเป็นส่วนใหญ่ โดยใช้ทุนบริจาคของมูลนิธิต่าง ๆ ของชาวโศก

สินค้าลำดับที่สองที่แพร่สู่สังคมภายนอก คือ อาหารมังสวิรัต เริ่มคั้นจากร้านเล็ก ๆ ในชุมชนชาวโศก ขยายตัวเป็นชมรมมังสวิรัตแห่งประเทศไทย (ชมร.)

ส่วนบริษัทและร้านค้าอื่น ๆ ของชาวโศกก็อาศัยหลัก “บุญนิยม” เช่นกัน กล่าวคือบริษัททั้งบุญจำกัดขายสินค้าของกินของใช้ ไม่ขายสินค้ามีฉนวนฉนวน 5 อย่าง (การค้าที่ผิดศีลธรรมตามหลักพุทธศาสนา ได้แก่ คำอาวุธ คำมนุษย์ คำสัตว์เพื่องาม คำของเมา และคำยาพิษ) และไม่ค้าสินค้าบางประเภท บริษัทที่อาศัยจำกัดรับงานพิมพ์จากภายนอก ร้านบุญนิยม และร้านค้าย่อยของมูลนิธิธรรม ก็ใช้นโยบายขายถูก ซื่อสัตย์ และไม่เอาเปรียบผู้บริโภค

สินค้าที่ชาวโศกผลิตได้ และเป็นที่ยอมรับของประชาชน ตลอดจนหน่วยงานของรัฐ เช่น สาธารณสุข จังหวัดนครปฐม เป็นอย่างมาก ได้แก่ พืชผัก อาหารมังสวิรัต ยาสมุนไพร แชมพูสมุนไพร เค้าหัว เค้าเขียว ซิอิ้ว ข้าวกล้อง น้ำดื่ม จัดจำหน่ายโดยบริษัททั้งบุญจำกัด และร้านค้าของชาวโศก เช่น ศาสดาคำของปฐมโศก ร้านน้ำใจของศรีษะโศก ร้านใจฟ้าของสาธิตโศก ร้านมินิมาร์ทของสิมาโศก ร้านแก่นบุญของชุมชนขอนแก่นโศก จุดเด่นของสินค้าก็คือขายถูก คุณภาพดี ปลอดภัย และบริการซื่อสัตย์สุจริต ซึ่งแตกต่างจากสินค้าในระบบทุนนิยมทั่วไป

3.2 ปัจจัยที่มีผลต่อความคิด บทบาท และภารกิจต่อสังคม

ความเป็นนักคิดและความเป็นผู้นำของสมณะโพธิรักษ์ที่ทำให้ท่านมีบทบาทและภารกิจที่สำคัญต่อสังคมไทยปัจจุบัน มีปัจจัยหลักมาจากชีวิตในวัยเด็ก จะเห็น ได้ว่า คุณธรรมที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ทำให้สมณะโพธิรักษ์มีบทบาทโดดเด่นอยู่ในวงการศาสนาของไทยทุกวันนี้ได้ ก็คือความกล้าหาญ ซึ่งรวมถึงความกล้าแสดงออกในความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ทั้งปวง จะเห็นได้จากชีวประวัติของท่านตั้งแต่วัยเด็กที่กล้าแสดงความสามารถในด้านต่าง ๆ เช่น กล้าไปร้องขายของที่ตลาดนัดวังสระปทุมย์ กล้าไปรวมกลุ่มตั้งคณะนักร้องเพื่อให้ผลงานเพลงของคนเป็นที่

รู้จัก และกล้าทดลองสิ่งแปลกใหม่ต่าง ๆ เช่น ทดลองใช้อำนาจจิตฝึกสะกดจิตของตนเองและของผู้อื่น

ในการก่อตั้งชุมชนชาวโศกนั้นก็คงถือว่า สมณะโพธิรักษ์มีความกล้าหาญอย่าง ยิ่ง เพราะต้องเปลี่ยนสังกัดจากนิกายธรรมยุตมาเป็นมหานิกาย ต้องตัดสินใจก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำกลุ่ม และหลังจากนั้น ก็ต้องอาศัยความกล้าหาญในการวางระเบียบกฎเกณฑ์ใหม่สำหรับชุมชนใหม่ กล้ายืนหยัดในแนวคิดแนวปฏิบัติของตนเอง และกล้าขัดแย้งกับ บุคคลหลายฝ่าย รวมทั้งอำนาจ การปกครองของคณะสงฆ์ไทย

นอกจากนั้น ท่านยังมีความเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานมาตั้งแต่เด็ก ซึ่งทำให้ท่านเป็นคนไม่เห็นแก่ตัว ไม่คิดแค้นผูกใจเจ็บผู้ใด ท่านรับภาระเลี้ยงน้อง ๆ อย่างดีทุกคน และพยายามสร้างฐานะเพื่อให้ทุกคนอยู่สุขสบายสมัยที่ยังไม่ได้อุปสมบท แม้เพื่อนฝูงหรือคนรู้จักที่ต้องการความช่วยเหลือ ท่านก็มีเมตตากรุณาช่วยเหลือทุกราย ความเมตตากรุณาของท่านปรากฏอยู่ชัดเจนในแนวคิด แนวคำสอนและแนวปฏิบัติ เช่น การริเริ่มก่อตั้งสหกรณ์บุญนิยมในหมู่ชาวโศก มีจุดประสงค์ให้สมาชิกช่วยเหลือตนเอง และช่วยเหลือสังคม ตลอดจนเอื้อประโยชน์ต่อประชาชนผู้มาใช้บริการ โดยมีหลักการในการผลิตและจำหน่ายสินค้าคือ ขายต่ำกว่าราคาท้องตลาด ขายเท่าทุน ขายขาดทุน และแจกฟรี³³

3.3 ความสำคัญของโพธิรักษ์ต่อสังคมไทยในปัจจุบัน

หากมองข้ามความเป็นนักบวชนอกแนวจารีตทางพุทธศาสนาของไทยแล้ว แนวคิดและบทบาทของสมณะโพธิรักษ์มีความสำคัญในการพัฒนาสังคมไทยในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการประยุกต์พุทธธรรมเพื่อการพึ่งพาตนเองให้รอดพ้นจากวิกฤตในด้านต่าง ๆ ของสังคม เช่น การผลิต และส่งเสริมกิจกรรมด้านอาหารธรรมชาติ ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติ และยาสมุนไพร ซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพดี และไม่เอาเปรียบผู้บริโภคเหมือนธุรกิจในระบบนายทุนทั่วไป จึงเป็นที่ต้องการของประชาชนอย่างกว้างขวางทั้งชาวกรุงเทพฯและชนบท เป็นผลิตภัณฑ์ที่เหมาะสมกับยุคสมัยที่ประชาชนต้องการ คือ สินค้าคุณภาพดี ราคาถูก และไม่มีสารเคมีหรือสารพิษเจือปนจนเสี่ยงต่ออันตราย นอกจากนี้ การที่สมณะโพธิรักษ์สนับสนุนสมุนไพรพื้นบ้านและสิ่งธรรมชาติ เพื่อรักษาอาการเจ็บป่วยและเพื่อบำรุงสุขภาพ ยังเป็นการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่ง

³³ ภัทรพร สิริกาญจน, “สำนักสันติโศก : ความเป็นมาและบทบาททางศาสนาในสังคมไทย,” หน้า 8 - 9.

แวดล้อม แก้ปัญหาชาวบ้านที่อยู่ห่างไกลตามแผนปัจจุบัน และส่งเสริมให้ชาวบ้านช่วยเหลือตนเอง โดยการปลูกพืชสมุนไพร ตลอดจนใช้ประโยชน์จากสิ่งธรรมชาติ

อีกประการหนึ่ง การวางกฎเกณฑ์การบวชและการก้นกรงผู้บวชอย่างจริงจัง ตามที่สมณะโพธิรักษ์กำหนดไว้ ทำให้ได้นักบวชที่มีวัตรปฏิบัติเคร่งครัด และมุ่งมั่นตามอุดมคติของการบวชในสมัยพุทธกาลได้ ซึ่งแตกต่างจากการบวชภิกษุสงฆ์โดยทั่วไป ซึ่งบวชเป็นภิกษุได้ง่าย และส่วนใหญ่บวชด้วยสาเหตุต่าง ๆ นอกเหนือจากการบวชเพื่อความพ้นทุกข์ อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่า การอุปสมบทพระภิกษุในสังคมเถรวาท ของไทยควรเดินตามแบบของชาวอโศก แต่แนวคิดของสมณะโพธิรักษ์อาจเป็นแบบอย่างกระตุ้นให้เกิดการพิจารณาปรับปรุงข้อบกพร่องเกี่ยวกับการอุปสมบทที่เปิดช่องให้พระภิกษุขาดความจริงจังในพระธรรมวินัยและอุปัชฌาย์ขาดความรับผิดชอบในหน้าที่กวดขันดูแลพระภิกษุเช่นที่ปรากฏในปัจจุบัน

สรุป : “ตัวแบบ” ของนักคิด/ปัญญาชนทางศาสนา คือ แร้งบันดาลใจทางจริยธรรมของสังคม

พุทธศาสนิกชน พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) และสมณะโพธิรักษ์ ต่างก็เป็น นักคิดคนสำคัญของสังคมไทยที่อยู่ร่วมสมัยกันในปัจจุบัน แต่ละท่านมีบทบาทโดดเด่น ต่างกัน พุทธศาสนิกชนเป็นนักคิดที่โดดเด่นในเชิงวิพากษ์สังคม มีความสามารถในการประคองสร้างสรรค ศัพท์ และตำนานโศกนาฏกรรมที่เข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกของผู้ฟัง และมีความกล้าหาญในการขัดแย้งวิถีปฏิบัติของคนทั่วไป สำคัญในความเป็นนักคิดของท่านเป็น ไปเพื่อปณิธานที่ท่านตั้งไว้คือ 1. ให้ศาสนิกทุกคนเข้าใจหลักคำสอนในศาสนาของตนให้อ่องแท้ 2. ละเลิกความคิดและการปฏิบัติแนววัตถุนิยม (ซึ่งท่านหมายถึงความมัวเมาในวัตถุ) และ 3. ให้ศาสนิกในศาสนาต่าง ๆ เข้าใจกันและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเป็นนักคิดของท่านพุทธศาสนอยู่ในกรอบของการเผยแผ่พุทธธรรมและการปฏิบัติธรรมของท่านเอง ไม่ได้เป็นผู้นำในการจัดตั้งขบวนการใดใดเพื่อผลักดันแนวคิดให้ปรากฏเป็นรูปธรรม และไม่ขัดแย้งกับอำนาจรัฐและคณะสงฆ์

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) มีความโดดเด่นในฐานะนักคิดอยู่ที่ ความเป็นนักการศึกษา และผู้รอบรู้ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ความคิดของท่านมีฐานที่มั่นคงอยู่ในพระไตรปิฎก ความช่างสังเกต ความสามารถในการเข้าถึงลำดับและเชื่อมโยงเหตุผล และในเชิงการอธิบาย สื่อสารได้อย่างมีขั้นตอน ตลอดจนบุคลิกภาพที่เรียบง่าย กอปรด้วยศีลาจารวัตร ทำให้สาธารณชนมองเห็นความจริงที่ท่านสื่อสารได้ง่าย และชื่นชมความเป็นนักคิดของท่าน ภาพของพระธรรมปิฎกคือนักคิดผู้เป็นอาจารย์ตามแนวจารีตนิยม และเป็นที่พึ่งทางความคิดทางพุทธศาสนา และทางจริยธรรมของคนทั่วไป บทบาทและผลงานของท่านทำให้เข้าใจได้ว่า ท่านมีเป้าหมายใน

การพยายามให้ชาวพุทธเรียนรู้และ เข้าใจหลักธรรมต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก และอรรถกถาเพื่อแก้ วิกฤตต่าง ๆ ในชีวิต และเพื่อ ความพ้นทุกข์ ดังวาทะของท่านที่หลายคนคุ้นเคยว่า “แปรวิกฤตให้เป็นโอกาส” ความเป็น นักคิดของพระธรรมปิฎกน่าจะได้รับการยอมรับจากคนหลากหลายหมู่ กลุ่มมากกว่า พุทธทาสภิกขุตรงที่พระธรรมปิฎกมีท่าทีประนีประนอม และเป็นจารีตนิยมมากกว่า

สมณะโพธิรักษ์อาจมีภาพของความเป็นนักคิดแตกต่างจากนักคิดทั้งสองท่านดังกล่าวข้างต้นตรงที่ท่านเป็นผู้นำของขบวนการและพยายามแปรความคิดออกมาสู่ การปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม ได้แก่ การก่อตั้งกลุ่มชาวอโศกที่มีภาพชัดเจนของชุมชนที่พึ่งตนเองในทุกรูปแบบ และมีลักษณะ ตลอดจนกฎเกณฑ์การปฏิบัติโดยเฉพาะ เพื่อให้บรรลุตามแนวคิดของผู้นำ เช่น การงดเว้นจากอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์ การถือศีล 5 และศีล 8 และการทำงานด้วยหลักบุญนิยม

อย่างไรก็ตาม นักคิดทั้ง 3 ท่านก็สะท้อนให้เห็นพัฒนาการของพุทธศาสนา ที่คลี่คลายตัวไปตามประวัติศาสตร์และปรากฏการณ์แวดล้อมทางสังคม เป็นพัฒนาการของพุทธศาสนาที่พยายามตอบปัญหาเชิงจริยธรรม และประยุกต์จริยธรรมเพื่อแก้ไขสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ อาจกล่าวได้ว่า นักคิดทั้ง 3 ท่านมีคุณลักษณะที่เป็น “ตัวแบบ” สำหรับสังคมไทยร่วมกันอยู่ ประการหนึ่งก็คือ เป็นแรงบันดาลใจทาง จริยธรรมของสังคม เราอาจไม่เห็นด้วยกับแนวคิดและแนวปฏิบัติของนักคิดท่านใด ท่านหนึ่ง แต่เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่า ผลงานของท่านได้ทำให้สังคมไทยบางส่วนมีการเปลี่ยนแปลงทางจริยธรรม

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

หนังสือ

จิต ภิบาลแทน. ชีวิตและงานของพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2520.

ธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระ. กรณีธรรมกาย. กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร จำกัด, 2542.

ธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระ. การพัฒนาที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2541.

ธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระ. การแพทย์ไทย : ทางเลือกในยุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสารจำกัด, 2539.

ธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระ. การศึกษา พัฒนาการ หรือบูรณาการ. กรุงเทพฯ :

มูลนิธิพุทธธรรม, 2540.

พุทธทาส อินทปัญโญ. อภินิหารสังฆราชสมานุสรณ์จากพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ :

การพิมพ์พระนคร, 2531.

พุทธทาสภิกขุ. ความเกิดที่คนยังไม่รู้จัก. กรุงเทพฯ : อักษรสาสน์, 2512.

พุทธทาสภิกขุ. ชาติมันคงได้ด้วยศาสนา. กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์, 2524.

พุทธทาสภิกขุ. หุมนมเรื่องสั้นของพุทธทาสภิกขุ. พระนคร : คลังวิทยา, 2511.

พุทธทาสภิกขุ. ถ่ายทอดธรรมด้วยภาพ จากจิต-สู่จิต. กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์, 2528.

พุทธทาสภิกขุ. ธรรมกับการเมือง. กรุงเทพฯ : ชรรมทาน, 2522.

พุทธทาสภิกขุ. ธรรมะในฐานะสร้างตัว. กรุงเทพฯ : สุวิธาน, 2511.

พุทธทาสภิกขุ. ศาสนาคืออะไร. กรุงเทพฯ : ธรรมบูชา, 2520.

พุทธทาสภิกขุ. หากคอมมิวนิสต์เข้ามา พุทธศาสนาก็ยังอยู่ได้. รวบรวมโดย ปุ่น จงประเสริฐ.

กรุงเทพฯ : อักษรสมัย, 2517.

พุทธทาสภิกขุ. หลักธรรมที่ฝรั่งเข้าใจผิด. พระนคร : การพิมพ์พระนคร, 2515.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ชีวิตและผลงานพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

และน่านาที่สนักของนักวิชาการ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.

งานวิจัย

ภัทรพร สิริกาญจน. “สำนักสันติอโศก : ความเป็นมาและบทบาททางศาสนาในสังคมไทย.”

งานวิจัยเสนอต่อ ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

วารสาร

สารอโศก ปีที่ 15 (18) ฉบับที่ 3 - 4 (ตุลาคม - พฤศจิกายน 2537).

สารอโศก ปีที่ 18 (21) ฉบับที่ 3 - 4 (ตุลาคม - พฤศจิกายน 2540).

ภาษาอังกฤษ

หนังสือและบทความในหนังสือ

Anscombe, Elizabeth. “The Origin of Plato’s Theory of Forms.” In Modern Thinkers and Ancient Thinkers. pp. 90 - 98. Edited by Robert W. Sharples. London : University College London, 1993.

Jackson, Peter. Buddhadasa : A Buddhist Thinker for the Modern World. Bangkok : The Siam Society, 1988.

Morell, David and Samudavanija, Chai-anan. Political Conflict in Thailand : Reform, Reaction, Revolution. Cambridge : Oelgeschlager, Gunn & Hain Publishers, Inc., 1981.

วิทยานิพนธ์

Sirikanchana, Pataraporn. “The Concept of Dhamma in Thai Buddhism : A Study in the Thought of Vajiranana and Buddhadasa.” Ph.D. dissertation, Faculty of Arts and Sciences, University of Pennsylvania, 1985.

ฉบับร่าง ห้ามอ้างอิงก่อนได้รับอนุญาตจากผู้เขียน

เอกสารประกอบการสัมมนา

**การสถาปนาอุดมการณ์ชาตินิยมขึ้นเหนือรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม:
ข้อสังเกตบางประการว่าด้วยการเมืองระหว่างปัญญาชน
กับการเมืองของปัญญาชน**

รองศาสตราจารย์ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์
คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

การสัมมนาทางวิชาการ
วितินักคิด/ปัญญาชนไทย-เทศ: อดีต ปัจจุบัน อนาคต
วันศุกร์ที่ 10 - วันเสาร์ที่ 11 มีนาคม 2543
ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ ชั้น 4 อาคารประชาธิปก-รำไพพรรณี
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ฉบับร่าง ห้ามอ้างอิงก่อนได้รับอนุญาตจากผู้เขียน

**การสถาปนาอุดมการณ์ชาตินิยมขึ้นเหนือรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม:
ข้อสังเกตบางประการว่าด้วยการเมืองระหว่างปัญญาชนกับการเมืองของปัญญาชน**

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์

คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บทนำ

บทความที่ชื่อค่อนข้างยาวและดูแปลกประหลาดข้างต้นนี้ ผู้เขียนเขียนขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายที่ต้องการอธิบายลักษณะบางประการของนักคิด รวมทั้งปัญญาชนของไทย ในสองมิติด้วยกัน กล่าวคือ ในประการแรก กิจกรรมของการคิด การพูดและการเขียนของปัญญาชนในยุคร่วมสมัยเดียวกันนั้นมีลักษณะเป็นการเมือง (political) อย่างยิ่ง กับในประการที่สอง กิจกรรมของปัญญาชนในสมัยต่อๆ มาในการที่จะคิด ระลึกและกล่าวถึง หรือไม่กล่าวถึงชื่อของปัญญาชนในอดีต ก็นับเป็น "การเมือง" ที่มีความแหลมคมอย่างยิ่ง เช่นเดียวกัน

เพื่อการบรรลุถึงวัตถุประสงค์ในสองประการข้างต้น ในอันที่จริง ผู้เขียนสามารถที่จะหยิบยกตัวอย่างได้อย่างกว้างขวาง นับตั้งแต่ เรื่องประชาธิปไตยในสังคมไทย การตีความพุทธศาสนาแบบต่างๆ การต่อสู้ทางด้านแรงงาน การอธิบายถึงเรื่องชนชั้น ตลอดจนการต่อสู้ทางชนชั้นในเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ผู้เขียนขอเลือกที่จะกล่าวถึงความคิดและอุดมการณ์ชาตินิยม (nationalism) ในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงต้น หรือในระยะเริ่มแรกที่อุดมการณ์ดังกล่าวกำลังจะสถาปนาเป็นอุดมการณ์หลัก "เหนือ" รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม

ในการอธิบายและพรรณนาถึงเรื่องราวดังกล่าว ผู้เขียนต้องการแสดงให้เห็นว่านักคิดและปัญญาชนของไทย ในสมัยนั้นมีการต่อสู้กันในการทางการเมืองอย่างจริงจังและหนักหน่วง เพื่อช่วงชิงบทบาทนำในการสถาปนาแนวความคิดและอุดมการณ์ดังกล่าวขึ้นเป็นอุดมการณ์ รวมทั้งเป็นนโยบายหลักของรัฐไทย หลังจากนั้น ผู้เขียนจะคัดสรรภาพอย่างรวบรัดเร็วมากกล่าวถึงการเมืองของปัญญาชนในสมัยต่อๆ มา ซึ่งมีวิธีคิด และการเขียนที่เลือกปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง ในอันที่จะกล่าวถึงหรือไม่กล่าวถึงบทบาทของปัญญาชนไทยของในอดีต ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวของปัญญาชนในยุคร่วมสมัยนับได้ว่าจะมีบทบาทสำคัญต่อการจัดระบบความรู้ การสร้างจิตสำนึกเรื่อง "ชาติ" ตลอดจนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของผู้คนในสมัยปัจจุบันอยู่ไม่น้อยเลยทีเดียว

การเคลื่อนไหวทางสังคมการเมืองของนักคิด/ปัญญาชนจีนสยาม

ในช่วงปลายทศวรรษที่ 2440 จนถึงช่วงทศวรรษที่ 2450 เป็นที่สังเกตพบได้ว่ากลุ่มคนจีนหรือชาวจีนได้เริ่มการเคลื่อนไหวทางสังคมการเมืองในลักษณะใหม่ขึ้นในประเทศไทย นับเป็นกิจกรรมที่แตกต่างไปจากการเคลื่อนไหวในทางเศรษฐกิจและสังคมซึ่งมีมาแต่เดิม ในที่นี้ มีคำอธิบายที่ควรกล่าวถึงพอเป็นสังเขป ดังต่อไปนี้

ในประการแรก ได้แก่การเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการ "ชาตินิยม" ในประเทศจีน และชาวจีนโพ้นทะเลจากส่วนภายนอกของประเทศไทย ซึ่งได้เข้ามามีผลกระทบในทางปลูกเร้า ชักจูง และบีบบังคับกลุ่มชาวจีนในประเทศไทย การเคลื่อนไหวทางการเมืองดังกล่าวเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับการประกาศ "ลัทธิไตรราษฎร์" ของ ดร. ซุนยัตเซ็น ในปี พ.ศ. 2448 การจัดตั้งสมาคม "อุงเหมิงฮ่วย" ขึ้นในปี พ.ศ. 2450 เพื่อรวบรวมสมาชิกที่สนับสนุนการปฏิวัติในประเทศจีน และเผยแพร่ความคิดทางการเมืองในหมู่ชาวจีนโพ้นทะเล ซึ่งต่อมาในปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2451 ดร. ซุนยัตเซ็นได้เดินทางมาประเทศไทย โดยมีการแสดง "ปาฐกถา" ในเขตชุมชนจีนที่ถนนเขาวราช รวมทั้งในระยะถัดมาได้มีการระดมชาวจีนในประเทศไทยบางคนจัดตั้งขึ้นเป็นคณะกรรมการและเป็นผู้ให้การสนับสนุนของพรรคก๊กมินตั๋ง เช่น นายฮี้กฮอง (2394-2478 ซึ่งต่อมาเป็นพระอนุวงศ์ราชนิคม ต้นสกุลเดชะวณิช) นายเชียวฮุคเล้ง สิบญูเวียง (2406-2482) นายฮึงฮุกหลง ลำซำ (2422-2482) และ โกศล สุนทรระกูล (2426-2502) เป็นต้น

ควรกล่าวด้วยว่า ในสมัยนี้ตรงกับจนถึงทศวรรษที่ 2480 ประเทศไทย ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นประเทศไทยมิได้มีความสัมพันธ์ทางการทูตอย่างเป็นทางการกับประเทศจีน ด้วยเหตุผลทั้งในทางวิธีคิดและความจำเป็นทางการเมือง ซึ่งบีบบังคับประเทศไทยอยู่ในขณะนั้น ในทางวิธีคิดนั้น พระมหากษัตริย์ของสยามมิได้ทรงถือพระองค์ว่าทรงเป็นกษัตริย์ปกครองคน "ชาติ" ใดชาติหนึ่ง พระองค์ทรงเป็น "สมเด็จพระจักรพรรดิ" ปกครองคนหลาย "ชาติ" ดังนั้น รัฐบาลสยามจึงมิได้ถือชาวจีนเป็น "คนต่างประเทศ" ตลอดมา และเมื่อคนจีนเข้ามาในประเทศไทยก็สามารถประกอบอาชีพ ทำมาค้าขาย รับราชการ เป็นขุนนาง ฯลฯ ได้ตามอัธยาศัย

ถ้าหากเหตุผลและความจำเป็นทางการเมือง ซึ่งประเทศไทยไม่มีความประสงค์เปิดความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศจีน เหมือนกับที่ประเทศสยามมีกับประเทศตะวันตก เกี่ยวข้องกับปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เพราะหากมีกงสุลจีน ก็ย่อมมีปัญหาความยุ่งยากที่ติดตามมาทั้งในเรื่องการจดทะเบียนคนในบังคับต่างชาติ การเปิดศาลกงสุล ฯลฯ ซึ่งเป็นการบีบบังคับต่ออำนาจอธิปไตยของประเทศไทยโดยตรง ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ในสมัยนั้นคนจีนที่ดำเนินธุรกิจการค้าในประเทศไทย มักนิยมจดทะเบียนเป็นคนในบังคับต่างประเทศ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เป็นต้น เรื่องนี้ไม่เป็นที่

นำเสนอด้วยว่า เมื่อคนจีนในประเทศสยามเริ่มมีสำนักทางการเมืองตามขบวนการ "ชาตินิยม" ในประเทศจีน ก็ย่อมมีความคิดและความคาดหวังว่าประเทศจีนควรมีกงสุลในประเทศสยาม ซึ่งจะได้ปกครองดูแลคนจีนได้โดยตรงต่อไป

ในประการต่อมา เกี่ยวข้องกับแนวคิดทางกฎหมายว่าด้วยการแปลงหรือเปลี่ยนชาติ (Naturalization Law) ซึ่งประเทศสยามมีความระมัดระวังที่จะประกาศใช้กฎหมายในลักษณะดังกล่าวนี้ แต่ในกรณีของประเทศจีน ก่อนการปฏิวัติของก๊กมินตั๋งเล็กน้อย รัฐบาลราชวงศ์แมนจูเองก็ได้เปลี่ยนท่าทีโดยหันมาใส่ใจกับคนจีนโพ้นทะเลมากขึ้น ได้มีการตรากฎหมายเปลี่ยนชาติใน พ.ศ. 2452 โดยยึดถือหลักสายโลหิตเป็นสำคัญ (มิได้ยึดถือหลักดินแดน ประกอบกับการพิจารณา "ชาติ" ของบิดา เช่น ประเทศสยาม ซึ่งประกาศใช้กฎหมายดังกล่าวในปี พ.ศ. 2454) และเป็นกฎหมายที่มีผลปฏิบัติต่อมาภายหลังการปฏิวัติของก๊กมินตั๋งในปี พ.ศ. 2454 ดังนั้น ชาวจีน ซึ่งเกิดในประเทศสยามจึงมีฐานะเป็นคนชาติจีนโดยสมบูรณ์ และมีสิทธิรวมทั้งมีหน้าที่ตามกฎหมายจีนทุกประการ เช่น สามารถเดินทางเข้าออกประเทศจีน ศึกษาในประเทศจีน เป็นข้าราชการจีน และรับราชการทหารในประเทศจีนได้ เป็นต้น

ในประการที่สาม เกี่ยวข้องกับแนวนโยบายของรัฐบาลสยาม ซึ่งมีความเป็นรัฐสมัยใหม่มากขึ้นไปตามลำดับ เรื่องนี้ เราจะเห็นได้ว่ารัฐบาลสยามได้พยายามแก้ไขปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของคนเอเชียรวมทั้งชาวจีน เพื่อที่รัฐบาลสยามจะได้จัดการปกครองคนซึ่งมาตั้งหลักแหล่งในประเทศสยามให้มีความเสมอกันเป็นหมวดหมู่ ในกระบวนการนี้ รัฐบาลสยามได้ออกประกาศในปี พ.ศ. 2451 ให้ชาวจีนทุกคนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งและประกอบอาชีพในสยาม นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2452 เป็นต้นไป เสียเงินค่าแรงช่วยราชการ ซึ่งต่อมาเรียกว่าเงินรัชูปการคนละ 6 บาทเป็นประจำทุกปีเหมือนกับคนไทย การเปลี่ยนแปลงอัตราค่าแรงช่วยราชการดังกล่าว ได้มีผลกระทบต่อชาวจีนอย่างกว้างขวาง ในทางหนึ่งเป็นการหนุน "ชาตินิยม" ของจีน ซึ่งเริ่มมาก่อนหน้านี้ ให้กระจายออกไปตามหัวเมือง มีการปลุกระดมปิดใบปลิวคัดค้านรัฐบาล และเรียกร้องให้มีการนัดหยุดงานในหมู่ชาวจีนเกิดขึ้นทั่วไป

ข้อสำคัญ ซึ่งควรกล่าวในที่นี้เป็นประการที่สี่ เกี่ยวข้องกับสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมภายในหมู่ชาวจีนที่ได้เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ เป็นช่วงสมัยซึ่งคนจีนรุ่นใหม่ๆ ในประเทศสยามเริ่มประสบความสำเร็จอย่างเห็นได้ชัดทั้งในทางการค้าและในทางสังคม ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ในช่วงก่อนหน้านี้นี้ คนจีนที่ประสบความสำเร็จและมีฐานะสูงในสังคมสยาม มักมีประวัติความเป็นมาในสองลักษณะ ได้แก่ การเป็นขุนนางและข้าราชการจีนในระบบราชการ กับการเป็นเจ้าภาษีนายอากร อย่างไรก็ตาม เมื่อมาถึงปลายทศวรรษที่ 2440 จนถึงช่วงทศวรรษที่ 2450 ปรากฏว่าได้มีชาว

จีนรุ่นใหม่ ๆ ซึ่งเพิ่งเดินทางมาจากต่างประเทศและที่ถือกำเนิดในเมืองไทย ได้ประกอบธุรกิจการค้าประสบความสำเร็จขึ้นมา ทั้งโดยสายสัมพันธ์ของตนเอง และโดยการเป็น "คอมปราโดร์" คือเป็นนายหน้าการค้า ซึ่งจัดรวมกันได้ว่าเป็นคนกลุ่มใหม่ซึ่งมีภูมิหลังต่างจากแบบแผนที่ เป็นมาในอดีต เป็นกลุ่มคนที่ไม่มีความประสงค์เข้ารับราชการ มีชีวิตทางเศรษฐกิจซึ่งไม่ได้พึ่งพิงอำนาจของรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์มากนักหากคิดเปรียบเทียบกับเจ้าภาษีนายอากรในอดีต

คนกลุ่มนี้ อาจจะเรียกได้ว่าเป็น "เศรษฐกิจใหม่" ของสยาม และผู้เขียนมีความเห็นว่า เราควรที่จะแยกการพิจารณาถึงคนกลุ่มนี้ออกเป็น 3 กลุ่มอย่างกว้างๆ ดังนี้

กลุ่มหนึ่ง เป็นกลุ่มพ่อค้าชาวจีน เช่น นายตันลิบ้วย (2424-2473 ต้นตระกูลหวังหลี) นายโลวเติกซวน (ต้นตระกูลบุตสุข) นายอึ้งซุกหลง (2422-2482 ต้นตระกูลลำซ่า) นายมา ด่องเจ็ง (2414-2466 ต้นตระกูลบุตกุล) นายเหี้ยกวงเอี่ยม (2422-2482 ต้นตระกูลเอี่ยมสุริย์) ฯลฯ ส่วนใหญ่ของกลุ่มนี้ยกเว้นนายเหี้ยกวงเอี่ยม เป็นชาวจีนรุ่นที่สอง บิดาของพวกเขาดำเนินมาเมืองไทยตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 4 หรือต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ดำเนินธุรกิจในเมืองไทยมานานนับสิบปี จนกระทั่งถึงปลายทศวรรษที่ 2440 และในทศวรรษที่ 2450 จึงกล่าวได้ว่าเป็นกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่ประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง

อีกกลุ่มหนึ่ง เป็นพ่อค้าชาวจีนเช่นกัน แต่เมื่อพิจารณาจากภูมิหลังการศึกษา ธุรกิจที่ทำความสนใจในกิจกรรมทางสังคม รวมทั้งความคิดและทัศนคติทางการเมืองดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า ฯลฯ เราก็ควรแยกคนกลุ่มนี้ออกจากคนกลุ่มแรก ตัวอย่างของคนกลุ่มนี้ อย่างเช่น นายเซียวสุคเต็ง สี บุญเรือง (2406-2482) และพี่น้องตระกูล "สี บุญเรือง" อีกหลายคน เช่น นายเซียวซงทิม สีบุญเรือง (2415-2478) นายเค่งเหลียน สีบุญเรือง (2418-2484) และนายเซียวซงอ้วน สีบุญเรือง (2421-2471) นอกจากนี้ได้แก่ นายสุนทิมฮวด หรือโกสอ สุนตระกูล (2426-2502) นายเทียน ทวีสิน (2425-2516) นายฮองสี ดันติเวชกุล (เป็นอาของนายครอง ดันติเวชกุล) นายล้วน ว่องวานิช (2434-2507) นายเล็กหรือเล็ก โกเมศ (2435-2505) นายเทียนเซียง หรือเทียนสิดิษฐ์ วรรณสุต (2436-2514) รวมทั้งพี่น้องตระกูล วรรณสุต อีกหลายคน และนายครอง ดันติเวชกุล (2436-2513) เป็นต้น ลักษณะเด่นของคนกลุ่มนี้ (ยกเว้นนายเซียวสุคเต็ง ซึ่งเกิดในทศวรรษที่ 2410) คือเกือบทุกคนมีการศึกษาผ่านระบบโรงเรียนสมัยใหม่ภายในประเทศสยาม เช่น โรงเรียนอัสสัมชัญ โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน โรงเรียนภาษาอังกฤษของวัดมหาพฤฒาราม หรือโรงเรียนพาณิชยการ วัดมหาพฤฒาราม โรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ฯลฯ (เฉพาะโรงเรียนอัสสัมชัญแห่งเดียว ในระหว่างปี พ.ศ. 2428-2478 ผลิตนักเรียนรวม 10,612 คน ดู อัสสัมชัญ, 2478:2) ดังนั้น เกือบทุกคนจึงมีความรู้ในทางภาษาอังกฤษ ภาษาไทย และภาษาจีน

รวมทั้งสามารถ "ผลิต" งานเขียนได้ด้วยตนเอง ซึ่งเป็นตัวบ่งชี้ความเป็น "ปัญญาชน" ของคนกลุ่มนี้ได้ในระดับหนึ่ง

ในทางเศรษฐกิจ พ่อค้าจีนกลุ่มที่สองได้ประกอบอาชีพการค้า การลงทุนและคิดดำเนินการทางเศรษฐกิจซึ่งมีความหลากหลาย มีทั้งส่วนที่เป็น "นายหน้าการค้า" การตั้งบริษัทลงทุนขุดน้ำมัน การตั้งโรงงานประเภทต่างๆ โรงพิมพ์ โรงไฟฟ้า โรงภาพยนตร์ การบันเทิง ร้านขายยา ฯลฯ ซึ่งต่างจากกลุ่มแรกที่เน้นการค้าและส่งออกข้าวเป็นธุรกิจหลัก แน่นอนว่าในฐานะพ่อค้าที่คิดลงทุนทำการเศรษฐกิจใหม่ๆ ในระยะแรกนี้ย่อมมีตัวอย่างของความล้มเหลวปรากฏอยู่ด้วย เช่น ความล้มเหลวในธุรกิจขุดน้ำมันของนายโกศล สุนทรกุล และความผันผวนในธุรกิจ "บริษัทยาสูบสยาม" ของนายเคงเหลียน สีนุญเรื่อง เป็นต้น (โกศล, 2502; เคงเหลียน, 2509)

ในทางสังคม พวกพ่อค้ากลุ่มที่สอง ได้จัดตั้งสโมสรสยามจีนานุรักษ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2448 และบางคนเป็นกำลังหลักของ "สโมสรจีนกรุงเทพ" ซึ่งจัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2451 รวมทั้งในระยะต่อมาในปี พ.ศ. 2457 ได้ตั้งสโมสรสามัคคีจีนสยาม ขึ้นอีกแห่ง (เอก, 2507; ประรณนา, 2533) กล่าวได้ว่าเป็นกิจกรรมทางสังคมที่มีความแตกต่างจากพ่อค้ากลุ่มแรก ซึ่งกลุ่มแรกรวมตัวกันผลักดันจัดตั้ง "พานิชจีนสโมสร" หรือสโมสรพาณิชย์จีน (The Chinese Chamber of Commerce) ขึ้นใน พ.ศ. 2453 รวมทั้งตั้งสมาคมโรงสีไฟแห่งกรุงสยามขึ้นอีกหนึ่งสมาคมด้วย

กลุ่มที่สาม เป็นพ่อค้าชนชั้นกัน ซึ่งแม้ว่าจะมีเชื้อสาย "จีน" มาแต่โบราณ แต่เมื่อคิดในเชิงเปรียบเทียบกับพ่อค้ากลุ่มแรก และกลุ่มที่สองแล้ว พ่อค้ากลุ่มนี้ก็นิยมเรียกตนเอง รวมทั้งสังคมในสมัยนั้นก็เห็นคล้อยตามในการขนานนามคนกลุ่มนี้ว่า "พ่อค้าไทย" มากกว่าจะเรียกว่าพ่อค้าจีนหรือจีนสยาม ตัวอย่างของคนกลุ่มนี้ อย่างเช่น นายเลิศ เศรษฐรักษ์ (2415-2489) ซึ่งตั้งห้างนายเลิศขึ้นในปี พ.ศ. 2437 และทำธุรกิจการค้าหลายประเภท หลวงคำรงค์ธรรมสาร (มี ธรรมาชีวะ, 2397-2460) ซึ่งเกิดในสกุลพ่อค้า ได้รับราชการจนมีตำแหน่งเป็นปลัดกรมอัยการ แต่ก็ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลาออกจากราชการเพื่อไปประกอบการค้าของตระกูล ได้ทำธุรกิจโรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ (เริ่มดำเนินการปี พ.ศ. 2438) จนมีชื่อเสียง รวมทั้งได้ทำธุรกิจตั้งโรงรถยนต์ให้เช่า และเดินเรือโดยสารนายบุญรอด เศรษฐบุตร (2414-2493) ซึ่งได้เฒ่าจากอาชีพเสมียน จนกระทั่งมีกิจการเดินเรือขนส่งของตนเอง ชื่อบริษัทบางหลวง ฯลฯ คนกลุ่มนี้ แม้จะมีจำนวนไม่มากนัก แต่ก็ไม่ใช่ไม่มี "พ่อค้าไทย" อยู่เลยในสังคม เราจึงควรพิจารณาความพยายามของคนกลุ่มนี้ ในฐานะเป็นแรงผลักดันทางเศรษฐกิจสังคมส่วนหนึ่ง แม้จะเป็นไปอย่างเบาบางก็ตาม อย่างน้อยก็เป็นแรงบันดาลใจให้กับผู้ประกอบการธุรกิจที่ประกาศตนเองว่าเป็น "พ่อค้าไทย" ให้ดำเนินรอยตามในระยะต่อมาอีกหลายคน เช่น นายสุกรี วสุวัต นายมานิต วสุวัต นายมังกร สามเสน และนายเจือ เพ็ญภาคกุล เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า ในปลายทศวรรษที่ 2440 จนถึงช่วงทศวรรษที่ 2450 นับเป็นช่วงเวลาที่สำคัญ เศรษฐกิจของสยามกำลังมีการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ ทั้งในทางโครงสร้างและความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนมีการเคลื่อนไหวในทางภูมิปัญญาอย่างน้อยใน 2 ลักษณะ โดยที่ส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับการเมืองในประเทศจีน และอีกส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับการเมืองภายในประเทศสยาม ซึ่งแม้มีความสัมพันธ์และมีผลกระทบต่อกันแต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้นำของกลุ่มจีนสยามได้พยายามดำเนินการในทั้งสองส่วนอย่างแยกแยะพอสมควร(เหตุที่ผู้เขียนเรียก "จีนสยาม" ก็เพราะได้มีการตั้งสโมสรสยามจีนานุสรณ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2448) โดยที่มีคนจีนหนุ่มๆเข้าร่วมด้วยจำนวนหนึ่ง ซึ่งฝ่ายรัฐบาลเองก็ได้ให้ความสนใจติดตามอย่างใกล้ชิด ได้มีการนเรนเทศ ดร. ชุนยัคเซิน โดยไม่ชักช้าภายหลังจากการเปิดแสดง "ปาฐกถา" ทางการเมืองในเขตชุมชนเขาวราช หลังจากนั้น ฝ่ายรัฐบาลก็ได้ใช้นโยบายดึงหัวหน้าชาวจีน ซึ่งเชื่อว่ามีอาวุโสและบารมีมากคนหนึ่งคือ ยี่ก่องสง ให้มาอยู่ฝ่ายรัฐบาล เพื่อป้องกันไม่ให้พวกจีนมีหัวหน้าที่เข้มแข็ง

อย่างไรก็ตาม กิจกรรมทางการเมืองของก๊กมินตั๋งในสยามก็ยังดำเนินสืบต่อมา ในตลอดช่วงทศวรรษที่ 2450 และ 2460 ภายใต้การนำของนายเชียวสุคเต็ง สี่บุญเรือง เรื่องนี้ได้มีการศึกษารวมทั้งมีการประเมินไว้แล้วว่า กิจกรรมทางการเมืองของชาวจีน และของก๊กมินตั๋งในสยาม "หาได้ดำรงอยู่อย่างมีเอกภาพไม่ว่าง" (มูราซิม่า, 2539:3) ในช่วงก่อนการปฏิวัติจีน กลุ่มจีนสยาม ในนามของสโมสรจีนกรุงเทพนั้นหนุนช่วยฝ่าย ดร. ชุนยัคเซิน ในขณะที่ฝ่ายสโมสรพาณิชย์จีนหนุนรัฐบาลราชวงศ์ชิง (ปรารธนา, 2533:257) ค่อมามเมื่อมีการแตกแยกระหว่างฝ่าย ดร. ชุนยัคเซิน กับหยวนซีไช่ ฝ่ายแรกก็ยังคงหนุน ดร. ชุนยัคเซินเหมือนเดิม ตรงข้ามกับฝ่ายหลัง ซึ่งหลังจากเปลี่ยนท่าทีหันมาสนับสนุนก๊กมินตั๋งแล้ว ก็เลือกข้างสนับสนุนหยวนซีไช่มากกว่า ดร. ชุนยัคเซิน (ปรารธนา, 2533:263) และสถานการณ์จะมีความสลับซับซ้อนขึ้นอีกขั้นหนึ่งภายหลังปี พ.ศ. 2467 เมื่อมีการจัดตั้งสาขาพรรคที่สองของคณะก๊กมินตั๋งชื่อ "นัมเม้งเซียงหวย" เพราะกิจกรรมของสาขาพรรคที่สองนี้เป็นที่น่าสังเกตว่ามีลักษณะเป็น "คอมมิวนิสต์" มากกว่าจะเป็นผู้รักชาติจีนโดยทั่วไป เหมือนกับสาขาพรรคใหญ่ของก๊กมินตั๋ง (มูราซิม่า, 2539)

กิจกรรมทางการเมืองของฝ่ายก๊กมินตั๋งในสยามภายใต้การนำของเชียวสุคเต็งและคณะในช่วงทศวรรษที่ 2450 และ 2460 กล่าวได้ว่า ส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการรวบรวมเงิน ไปช่วยการปฏิบัติงานของพรรคและช่วยเหลือภาวะความอดอยากในประเทศจีน การเดินทางไปประชุมในประเทศจีนในฐานะผู้แทนสาขาพรรคในประเทศสยาม การออกหนังสือพิมพ์จีนรวมทั้งหนังสือพิมพ์ภาษาไทย เพื่อการโฆษณาต่างๆ ซึ่งเห็นได้เป็นปฏิบัติการที่มุ่งสู่ประเทศจีนมากกว่าจะคิดทำการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศสยาม (มูราซิม่า, 2539:10)

อย่างไรก็ดี ควรกล่าวว่า กลุ่มของนายเชิวสุคเส็งสัญญาเรื่องเอง ก็มีความเคลื่อนไหวทางการเมืองภายในสยามอยู่ด้วย อาทิเช่น ได้ออกหนังสือพิมพ์ "จีนโนสยามวารศัพท์" (Chino Siamese Daily News) ในระหว่างปี พ.ศ. 2450-2466 รวมทั้งได้ออกหนังสือ "ผดุงวิทยา" ขึ้นอีกฉบับหนึ่งในระหว่างปี พ.ศ. 2456-2458 ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์ ซึ่งมีความยืนยาวนานถึง 16 ปี ปรากฏมีความคิดทางการเมืองสอดแทรกอย่างสำคัญ (ขอให้ดู หลวงประดิษฐมนูธรรม "คำไว้อาลัย" ใน เชิวสุคเส็ง, 2482)

เชิวสุคเส็ง สัญญาเรื่อง ในฐานะสมาชิกคนสำคัญของพรรคก๊กมินตั๋งฝ่ายขวา และเป็นนัก "ชาตินิยมจีน" ได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องที่เกี่ยวกับสังคมสยามอย่างชนิดที่ "แทบจะดู ไม่ออกเลย ว่า คนที่เป็นเจ้าของเป็นชาวจีน มีวิธีการเขียนและภาษาเขียนอย่างคนไทยแท้ๆ มีการเป็นห่วงสังคมไทย และปรารถนาความสุขในสังคมไทยเช่นเดียวกับพลเมืองไทยธรรมดาๆ คนหนึ่ง.." (สุกัญญา, 2520: 88) ประเด็นสำคัญของผู้เขียนในที่นี้ คือ ในบรรดาข้อเขียนแสดงความคิดเห็นเรื่องต่างๆ ของเชิวสุคเส็งนั้น ได้ปรากฏแนวคิดเรื่อง "ชาติ" อยู่ด้วยอย่างมีนัยยะความสำคัญ คือ เป็นแนวคิด "ชาติ" ซึ่งเน้นไปที่ "ราษฎร" โดยรวม ในลักษณะของการเป็น "เพื่อนร่วมชาติ" ซึ่งควรได้รับความรักนับถือเสมอกันกับที่ "เรา" คือทุกๆ คนรักและนับถือตนเอง

"...เราทั้งหลายซึ่งเป็นชาติไทย พึงมีความสามัคคีปรองดองกัน บำรุงพระมหากษัตริย์เจ้าของเราให้มีพระบรมเดชานุภาพแผ่ไพศาล บำรุงประเทศสยามของเราให้ตั้งมั่นอยู่โดยอิสรภาพ และบำรุงเพื่อร่วมชาติของเรา ให้มีความสุขความเจริญโดยประการทั้งปวง...เมื่อท่านจะทำกิจการอันใดเกี่ยวกับราษฎร จะต้องอาศัยความยุติธรรมเป็นที่ตั้ง หรือว่าย่อๆ ถ้าท่านรักนับถือตัวท่านเองฉันใด ท่านจะต้องรักและนับถือราษฎร อันเป็นเพื่อร่วมชาติกับท่านฉันนั้น นี่เป็นสามัคคีธรรมที่ฝ่ายผู้ปกครองจะพึงปฏิบัติ..." ("กิจที่ควรปฏิบัติ" จีนโนสยามวารศัพท์ 18 มีนาคม ร.ศ. 129 หน้า 2)

เขามีความเห็นว่ ในสมัยนั้นเริ่มมีการกล่าวคำว่า "รักชาติ" กันอยู่มาก แต่ปัญหาคือเป็นการกล่าวแต่ปาก มิได้มีความรักชาติอย่างแน่นแฟ้นจริงจั่งอย่างหนึ่ง และโดยแก่นแท้แล้ว เป็นแนวคิด "ชาติ" ซึ่งไม่มีความเสมอภาค แบ่งเป็นเจ้าแบ่งเป็นข้าอีกอย่างหนึ่ง

"...การรักชาติ หรือรักประเทศที่มีผู้พูดกันขมในสมัยนี้นั้น ดูมันก็ยัง ไม่สู้จะแน่นแฟ้นจริงๆ จังๆ นัก เพราะกิริยาที่พูดกันนั้น ถ้าต่อหน้าผู้หน้าคน ดูก็ออกมีท่าทางขึงขัง แต่ถ้าเมื่อพูดกันเองสองต่อสองเข้าแล้ว มันถึงล้าแบบที่ว่า ไครมานปนเข้าเราปนข้า...ทำให้ความรักชาติไม่เดินเลยถ่วงพันไปเกินกว่าริมฝีปากของ

พวกเจ้าพนักงาน แลราษฎรสามัญได้" ("อย่ารักแต่ปาก" จีนโนสยามวารศัพท์ 27 มีนาคม พ.ศ.2460 หน้า 2)

นั่นคือในแนวความคิดของเชิวสุคเต็ง ซึ่งมีความแตกต่างจากที่แนวคิด "ชาติ" ในแบบเดิมที่มองคนว่าไม่มีความเสมอภาค ในทางตรงกันข้าม เขาพิจารณามนุษย์ในประเทศหนึ่งๆ ในฐานะเป็น "ชาติ" คือเป็นคนซึ่งค่อนข้างมีความเสมอภาคกันอยู่ด้วย และยิ่งไปกว่านั้น ก็คือ เขามุ่งหมายที่ให้ "ชาติ" หมายความว่ารวมถึงคนธรรมดาๆ เป็นการทั่วไป ดังตัวอย่างการอภิปรายแสดงความเห็นเรื่องการซื้อเรือรบถวาย ในคราวหนึ่ง ซึ่งเขากล่าวว่า

"เมื่อได้ฟังเพียงเินๆ ว่าจะสร้างหรือซื้อเรือรบถวายเท่านั้น ก็จะเข้าใจแต่เพียงว่ากระทำเพื่อแสดงความกตัญญูทูลเกล้าต่อพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองเราเท่านั้นถ้าคิดให้ลึกซึ้งลงแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า การที่ชาวเราช่วยกันออกเงินสร้างหรือซื้อเรือรบถวายก็เป็นการป้องกันความอิสระของประเทศ ซึ่งตัวเราและญาติพี่น้องบุตรหลานของเราย่อมมีส่วนด้วย กันทุกคน...เพราะเหตุนี้การที่ช่วยกันรักษาความอิสระภาพของประเทศ ก็ไม่ใช่อื่น คือการรักษาความสุขสำราญของตัวเองเท่านั้น..." ("เบ็ดเตล็ด" ผดุงวิทยา เล่ม 10 เดือนธันวาคม พ.ศ. 2457)

คงพอจะกล่าวได้ว่า นายเชิวสุคเต็ง สีนุญเรื่อง เป็นนักคิดและปัญญาชนผู้ใช้คำว่า "ชาติ" อย่างกว้างขวางคนหนึ่งในช่วงทศวรรษที่ 2450 และ 2460 โดยที่คำว่า "ชาติ" ในภาษาของเชิวสุคเต็งนั้นมีความหมายใหม่ คือ "ชาติ" แปลว่าเป็นคนธรรมดา ซึ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีส่วนร่วมในประเทศ ในลักษณะ ซึ่งต้องประสานเข้ากับรัฐบาล เขากล่าวว่า "ความเจริญรุ่งเรืองของชาติบ้านเมืองนั้น จะบังเกิดได้เพราะราษฎรชาวเมืองมีวิชาความรู้ ประกอบกับสามัคคีธรรมที่มีต่อกันระหว่างรัฐบาลกับชาวเมือง ไม่ใช่เป็นเพราะการปกครองด้วยธรรมเนียมมอณาภิ (โดยจำกัด) หรือรีบิปลิกเลย..." ("เบ็ดเตล็ด" ผดุงวิทยา เล่ม 6 เดือนสิงหาคม พ.ศ.2456) นี่เป็นจินตภาพใหม่ ซึ่งจะวางรากฐานให้กับความคิดและหลักการว่าด้วย "ชาติ" (nation) เป็นเจ้าของรัฐต่อไปในอนาคต (ดู คำไว้อาลัยของนายพลตรีหลวงพิบูลสงคราม ใน เชิวสุคเต็ง, 2482 ซึ่งในเรื่องเดียวกันนี้ หลวงพิบูลสงครามได้กล่าวในภายหลังว่า "ข้าพเจ้าสังเกตเห็นว่าท่าน (หมายถึงเชิวสุคเต็ง-ผู้อ้าง) รักประเทศไทยมากที่สุด... ปฏิเสธคำเชิญครั้งสุดท้ายของประมุขแห่งรัฐบาลจีน เพื่อขอวาชนม์ฝากฝังไว้ในเมืองไทย...")

ควรกล่าวไว้ด้วยว่าแนวความคิดเรื่อง "ชาติ" และ "ชาติไทย" ของเชิวสุคเต็ง ได้ส่งแรงพลังไม่เพียงในงานเขียนเท่านั้น หากมีอิทธิพล หรือมีพลังต่อรูปแบบในการใช้ชีวิตและการมีกิจกรรมทางสังคมวัฒนธรรมของกลุ่ม "จีนสยาม" ในเกือบทั้งกลุ่มด้วย กล่าวคือ นายเชิวสุคเต็งได้

เถียงบุตรีคนโต ชื่อลม่อม สีนุญเรือง ให้เติบโตขึ้นมาเป็นนักคินักเขียนศึกษาวิชาภาษาไทย อังกฤษและฝรั่งเศสที่เมืองไทย ได้เดินทางไปประเทศญี่ปุ่นในปี พ.ศ. 2459 และนางสาวลม่อมได้สนใจแปลพงศาวดารญี่ปุ่นเป็นภาษาไทย ด้วยความตระหนักในความสำคัญของญี่ปุ่นที่จะ "แผ่รัศมีในทวีปตะวันออก" ในอนาคต ส่วนบุตรชายอีกคนหนึ่งของนายเชียวสุคเต็ง ชื่อ นายทรงเขียน สีนุญเรือง ก็ได้สมัครเป็นทหารอาสาไปทำสงครามในยุโรป ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เชียวสุคเต็งให้การสนับสนุน อย่างน้อยในทางความคิด และส่งเสริมให้บุตรชายไปร่วมรบในการสงครามครั้งนั้น ("ความรื่นเริงสำหรับวันขึ้นปีใหม่ของไทย" จีนโนสยามวารศัพท์ 29 มีนาคม พ.ศ. 2460) นอกจากนี้ได้แก่ความสนใจในกิจการโรงภาพยนตร์ การละคร การดนตรี งานวัฒนธรรม ฯลฯ ของคนกลุ่มเดียวกันนี้ เริ่มจากประมาณปี พ.ศ. 2450 ซึ่งเป็นปีที่นายชุ่มใช้ คูตระกูล เจ้าของห้างรัตนมาลา ได้ร่วมลงทุนกับชาวอิตาลีเปิดโรงภาพยนตร์เป็นการถาวรขึ้นก่อน (แทนโรงภาพยนตร์ชั่วคราว ซึ่งมีมาตั้งแต่ประมาณทศวรรษที่ 2440) ชื่อบริษัทรูปภาพยนตร์ และต่อมาในปี พ.ศ. 2453 ก็ได้มีการจัดตั้งบริษัทและโรงภาพยนตร์ขึ้นอีกแห่งหนึ่งชื่อ พยนตร์พัฒนาการ มี นายเชียวของอ้วน สีนุญเรือง เป็นผู้จัดการ บริษัทภาพยนตร์ทั้งสองได้แข่งขันกันเองอย่างรุนแรง คือมีการเปิดโรงภาพยนตร์ประชันกันอยู่ในทุกจุดของกรุงเทพฯ จนในท้ายที่สุด นายชุ่มใช้ คูตระกูล กับนายเชียวของอ้วน สีนุญเรือง ก็ได้เปิดการเจรจารวมบริษัทภาพยนตร์ทั้งสองเข้าด้วยกันในปี พ.ศ. 2462 โดยตั้งบริษัทขึ้นใหม่ ชื่อบริษัทสยามภาพยนตร์ (โดม, 2526)

ทศวรรษที่ 2450 กับทศวรรษที่ 2460 จึงเป็นช่วงเวลาของการวางรากฐานวัฒนธรรมภาพยนตร์ ละครเวที การดนตรี ฯลฯ ในสังคมเมืองกรุงเทพฯ มีการตั้งบริษัทและโรงภาพยนตร์ขึ้นต่อมามากหลายแห่ง มีการพิมพ์ใบปลิวแจกให้คนเข้าใจเรื่องก่อนเข้าไปชมภาพยนตร์เจียบ มีหนังสือและนิตยสารภาพยนตร์ออกจำหน่ายและประสบความสำเร็จในทางธุรกิจหลายฉบับ ธุรกิจการบันเทิงได้ขยายตัวออกไป ถึงขั้นมีการจัดตั้งคณะละครและละครกร้อรวม 25 คนไปตระเวนแสดงในประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นเหตุการณ์อันโด่งดังในระหว่างปี พ.ศ. 2467-2468 ติดตามด้วยการจัดตั้งคณะละครเวที เริ่มจากคณะ "ราตรีพัฒนา" ซึ่งเปิดแสดงตามโรงภาพยนตร์ทั้งในเขตกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด และมีการจัดตั้งบริษัทอัดแผ่นเสียง ซึ่งเริ่มขึ้นอย่างจริงจังโดยความพยายามของ นายต. เง็กชวน (ชวน รัตนวราขร, 2432-2513) อดีตผู้จัดการโรงภาพยนตร์ของบริษัทสยามภาพยนตร์ ซึ่งหันมาเอาดีด้วยตั้งห้างการค้าและบริษัทรับอัดแผ่นเสียงของตนเอง ชื่อ ร้านนาย ต. เง็กชวน เจ้าของแผ่นเสียงตรากระต่าย (ต. เง็กชวน, 2514) นอกจากนี้ ได้แก่การเริ่มต้นของวัฒนธรรมใหม่ คือ การพากย์ภาพยนตร์ นำโดย "ทิดเจียว" หรือนายศิลป์ หรือสิน สีนุญเรือง (2436-2491) เพื่อทด